

ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра України

**МУЗЕЙ ІСТОРІЇ НАДВІРНЯНЩИНИ: ФОРМУВАННЯ
НАРАТИВУ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (1995-2021 РР.)**

Студента четвертого курсу

групи HIS-18/B

Поповича Михайла

Науковий керівник:

кандидат історичних наук,

доцент

Склокін Володимир В'ячеславович

Львів 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. НАДВІРНЯНСЬКИЙ ОСЕРЕДОК ІСТОРИКО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА «МЕМОРІАЛ» ТА ЗАСНУВАННЯ МУЗЕЮ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ	8
1.1. Діяльність Надвірнянського осередку історико-просвітницького товариства "Меморіал" ім. Василя Стуса.	8
1.2. Історія приміщення музею та заснування Надвірнянського музею національно-визвольної боротьби	12
РОЗДІЛ II. МУЗЕЙ ІСТОРІЇ НАДВІРНЯНЩИНИ: ЕКСПОЗИЦІЯ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ 1995-2021 РР.	19
2.1. Динаміка формування постійної музейної експозиції впродовж 1995-2021 рр.	19
2.2 Музей історії Надвірнянщини у світлі сучасних музейних тенденцій та підходів.....	28
РОЗДІЛ III. РЕЦЕПЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ НАДВІРНЯНЩИНИ.....	38
3.1. Аналіз книги відгуків музейної зали з ім. Володимира Луцвіва 2001- 2021	38
3.2. Висвітлення діяльності музею у місцевій пресі.....	45
ВИСНОВКИ	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	55
ДОДАТКИ.....	Помилка! Закладку не визначено.

ВСТУП

У 70-х роках ХХ століття, як альтернатива до історичної моделі соціальної історії, що базувалася на дослідженні об'єктів «довгої тривалості»¹, з'являється мікроісторія, як новий антропологічно орієнтований експериментальний напрям в західній історіографії. Мікроісторія відмовляється від підходу, де головні актори дослідження діють через безпосередній вплив гомогенного середовища. У порівнянні з підходом глобальної історії, дослідники мікроісторії перевернули процедуру аналізу предмета та об'єкта дослідження. Замість включення об'єкту дослідження у вже сформований глобальний контекст, дослідники роблять реконструкцію множини змінних глобального через предмет дослідження². Предметом даного дослідження є наратив локальної історії, представлений музеєм історії Надвірнянщини та його трансформація в період з 1995 по 2021 рік.

Це дослідження прагне реконструювати наратив локальної історії, представлений в музеї історії Надвірнянщини та його трансформацію в період 1995 по 2021 рік.

Варто зазначити, що в рамках дослідження ми використали концепт публічної історії, однак цей концепт аж ніяк не тотожний до концепту локальної історії. Локальна історія Надвірнянщини може бути представлена у вигляді дослідницької роботи чи, скажімо, монографії³ і акцентована для академічних чи будь-яких інших середовищ⁴. Оскільки ми розглядали музей, як активний публічний історичний об'єкт, де створюються історії про минуле та доносяться

¹Бродель Ф. *Ідентичність Франції* // Вступ /пер. з франц. Київ: Видавництво жупанського, 2013, с. 5-18.

²Cerutti S. *Microhistory: Social Relations versus Cultural Models in Between Sociology and History* // *Essays on Microhistory, Collective Action, and Nation-Building* / eds. Anna-Maija Castren, Markku Lonkila, and Matti Peltonen; Helsinki: Nakapain Oy, 2004, p. 17-40.

³Гандзюк Р. *Надвірна. Історичний нарис від найдавніших часів до наших днів*. Івано-Франківськ: Сіверсія, 1999. с. 276 с.

⁴Carmi I. *Nadworna, Stanislav District // Memorial and Records (Nadvirna, Ukraine)* / scan. Anita. Tel Aviv: Citron the Landsmanshaft of Nadworna in Israel and America, 1975. 66. p.

до громадськості⁵, то сконцентрували фокус дослідження саме на публічному вимірі локальної історії, який транслиувався через музейну експозицію.

Актуальність. В сучасній українській історіографії є виразна потреба відходу від «києвоцентризму» у вивченні трансформації колективної пам'яті й історичної політики доби незалежності й зосередження більшої уваги на регіональних і локальних вимірах цих процесів. Музей історії Надвірнянщини демонструє локальний вимір цієї трансформації, він не просто розповідає про характер німецького та радянського окупаційних режимів на території краю, а, безпосередньо, є частиною цієї історії, адже у свій час будівля сучасного музею була штабом Гестапо, а з приходом “других совітів” – приміщенням, де розміщувалося КГБ. Дослідження експозиції музею Надвірнянщини дає нам розуміння того, що вплинуло на формування тематики музею, як музей взаємодіє з аудиторією, та як ця взаємодія своєю чергою впливає на інтерпретацію локальної історії.

Метою роботи є аналіз формування наративу локальної історії на прикладі виставкового середовища музею історії Надвірнянщини з 1995-го по 2021 рік.

Для досягнення мети було здійснено наступні **завдання** роботи, а саме, ми дослідили вплив головних агентів на формування наративу, визначили соціокультурний та політичний контекст у якому створювався наратив музейної експозиції, дослідили експозицію музею та проаналізували характер її трансформації, дослідили відгуки відвідувачів, визначили цільову аудиторію експозиції, проаналізували запити відвідувачів. Крім того, ми проаналізували реценцію діяльності музею як дискусійного простору на прикладі публікацій та газетних вирізок в місцевій пресі.

Об'єкт дослідження: Музей історії Надвірнянщини.

⁵Sayer F. *Public History A practical guide*. London: Bloomsbury Academic, 2019. 400 p.

Предмет дослідження: Формування наративу локальної історії у місті Надвірна.

Хронологічні межі охоплюють період від 1995 року – часу заснування Музею історії Надвірнянщини і відкриття постійної експозиції до 2021 року. Спеціальна увага також приділена періоду кінця 1980-х років до початку 1990-х рр., коли відбулося заснування Надвірнянського осередку товариства «Меморіал» та здійснювались активні історичні дослідження локального минулого.

Географічні межі в головному фокусі дослідження зосереджуються на місті Надвірна та території району, Івано-Франківської області.

Для досягнення поставленої мети та завдань ми використали наступні **джерела:** книгу відгуків музею, світлини виставкового середовища, газети та вирізки з місцевої преси, музейні публікації на платформі YouTube та Facebook, інтерв'ю з учасниками Надвірнянського осередку товариства “Меморіал” та два дослідницькі інтерв'ю з працівниками музею.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першою спробою висвітлення локального виміру формування історичної пам'яті на прикладі музею у місті Надвірна.

Методологія: У рамках дослідження було поєднано два різновиди одноосібного, напів-структурованого інтерв'ю⁶, а саме метод інтерв'ювання сфокусований на предметі дослідження та біографічне інтерв'ювання, яке покликане дізнатися про окремі періоди життя оповідача. Для аналізу діяльності осередку ми використовували хронологічно-проблемний метод.

⁶Пастушенко Т. *Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf (25.04.2021).

Історіографія дослідження у першому розділі становить праці Євгена Луціва ⁷, Олександри Зварчук ⁸, які дають вичерпну інформацію щодо діяльності Надвірняського товариства «Меморіал», та монографії Ростислава Гандзюка⁹, І. Carmi¹⁰, які показують український та єврейський нариси історії міста Надвірна кінця ХІХ, першої половини ХХ століття. У другому та третьому розділі історіографію дослідження становлять монографії Ф. Вайдахера ¹¹, Ф. Сейера¹² та Г. Кін¹³, Дж. Гаріс¹⁴ та стаття спільної редакції Дж.Фалька, Д. Лінн та В. Блеквелла¹⁵, що була опублікована в тематичному науковому журналі «A Companion to Museum Studies» в 2007 році. Український вимір історіографії другого розділу становлять праці Сурмач О.¹⁶, Пастушенко Т¹⁷. та статті І. Склокіної¹⁸.

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів. Перший розділ розкриває діяльність Надвірнянського осередку товариства «Меморіал», сферу діяльності товариства і його роль у заснуванні музею, а також окреслює історію приміщення музею та вплив цієї історії на тематику музею. Другий розділ,

⁷ Луців Є. Причетність: «Меморіал». Надвірна: ТОВ Надвірнянська друкарня, 2004. 53 с.

⁸ Зварчук О. Хресна дорога народного болю. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2008. 583 с. / Мураль І. Зварчук О. Ми ласки в ката не просили. Надвірна: Музей історії Надвірнянщини, 2005. 26 с

⁹ Гандзюк Р. Надвірна. Історичний нарис від найдавніших часів до наших днів. Івано-Франківськ: Сіверсія, 1999. с. 276 с.

¹⁰ Carmi I. Nadworna, Stanislav District // Memorial and Records (Nadvirna, Ukraine) / scan. Anita. Tel Aviv: Citron the Landsmanshaft of Nadworna in Israel and America, 1975. 66. p.

¹¹ Вайдахер Ф. *Загальна музеологія. Посібник*. пер. з нім. В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаревич. Львів: Літопис, 2005. 632 с.

¹² Sayer F. *Public History A practical guide*. London: Bloomsbury Academic, 2019. 400 p.

¹³ Kean H., Martin P. *The Public History Reader*. London: Routledge, 2013. 384 p.

¹⁴ Harris J. Embodiment in the Museum. What is a Museum? // ICOFOM Study Series. vol. 43b. Curtin University, 2015, p. 101-115.

¹⁵ Falk J. Lynn D. Blackwell W. *Living in a Learning Society: Museums and Free-choice Learning // A Companion to Museum Studies* Edition: Volume 15. Blackwell, 2007, p. 325 – 328.

¹⁶ Сурмач О. *Музейна справа. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 273 с.

¹⁷ Пастушенко Т. *Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf (25.04.2021).

¹⁸ Склокіна І. *Ностальгія пов'язана із браком позитивного бачення майбутнього* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina.html> (07.06.2022). / Склокіна І. *Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2021/sklokina-radyanska-pamyat-pro-vijnu.htm> (09.06.2022).

подає детальний аналіз виставкового середовища музею впродовж 1995-2021 років та окреслює діяльність музею у контексті сучасних музейних підходів. Третій розділ містить аналіз книги відгуків музею з 1995 року по 2021 рік та розглядає музеальність¹⁹ музею через призму книги відгуків та висвітлення діяльності музею в місцевій пресі. Завершують роботу висновки, список використаної літератури та джерел, а також додатки.

¹⁹Вайдахер визначає музеальність, як своєрідне пізнавальне та оцінювальне ставлення людини до дійсності, що є предметом вивчення сучасної музеології. (див. Вайдахер Ф. *Загальна музеологія. Посібник ...* с. 36.)

РОЗДІЛ І. НАДВІРНЯНСЬКИЙ ОСЕРЕДОК ІСТОРИКО- ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА «МЕМОРІАЛ» ТА ЗАСНУВАННЯ МУЗЕЮ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

1.1. Діяльність Надвірнянського осередку історико-просвітницького товариства "Меморіал" ім. Василя Стуса.

Процес формування нарративу історії Надвірнянщини, який з 1995 року знайшов відображення у постійній експозиції музею, розпочався в кінці 1980-х рр. в рамках всесоюзною компанії з розкриття «білих плям» історії СРСР. Даний розділ має на меті розкрити головні середовища впливу та особливості процесів, які передували заснуванню музею визвольної боротьби і мали вплив на формування виставкового середовища, яке спершу займало весь перший поверх та підвальне приміщення будівлі (див. Додаток №2). Таким агентом змін був Надвірнянський осередок історико-просвітницького товариства «Меморіал».

Процес творення та діяльності громадських об'єднань та організацій в СРСР наприкінці 1980-х р. був рухом «знизу». В УРСР велику роль у цьому русі відіграли багатолюдні мітинги та акції, де національно свідомі громадяни знаходили своїх однодумців, висловлювали свою опозицію до комуністичної партії радянського союзу та спільно долали певний психологічний бар'єр, створений страхом радянської силової системи. Ярослав Лазорко, працівник Надвірнянської дорослої бібліотеки, а згодом співзасновник Надвірнянського осередку «Меморіал» згадує, як після велелюдної акції РУХу в Івано-Франківську, в червні 1989 року, у нього виникло палке бажання принести це відчуття свободи та змін до Надвірної²⁰.

Пану Ярославу вдалося знайти однодумців і вже 24 серпня 1989 року в приміщені центральної бібліотеки м. Надвірна відбулася установча зустріч районного осередку «Меморіал». На цій зустрічі були присутні голова та заступники обласного товариства «Меморіал» (Зіновій Дума, Роман Круцик та

²⁰ Інтерв'ю з Ярославом Лазорком, від 05.08.2019, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович

Степан Каспрук відповідно) та дванадцять Надвірнянців, які ініціювали цю зустріч. Під час зустрічі було узгоджено та підписано протокол місцевого осередку «Меморіалу» та вибрано керівництво осередку: головою осередку стала Ангеліна Вдовчин, заступником – Ярослава Лазорко, а секретарем – Ярослав Бучко²¹.

Першим завданням товариства стала організація громадського віча у Надвірній, якому присвоїли кодову назву «Вся влада радам»²². Не дивлячись на численні спроби райкому партії завадити проведенню події, 24 вересня 1989 року всенародне віче відбулося (див. Додаток №1в). Першим зі вступною промовою виступив Я. Бучко, який заговорив про репресії і демократичну владу²³. Василь Половко, очевидець подій, згадує, що найбільше йому запам'яталися враження від промови Марії Ісепенко, яка прямо заговорила про зневагу до української мови та системну роботу компартії щодо русифікації України²⁴. По завершенню віча, місцевий отець підпільної, на той час, греко-католицької церкви, Степан Кисілевський провів богослужіння та проголосив патріотичну промову із закликом до єдності, праці та щоденного плекання християнських цінностей²⁵. Після офіційної частини віча, люди, які зібралися посеред руїн замку, не хотіли розходитися, вони спілкувалися, співали пісень і раділи з того, що відчували себе свободними – пригадує пан Василь²⁶.

Віче на Пнівському замку було першою, але не останньою політичною акцією, яку організував, чи, в якій брав участь осередок Надвірнянського товариства «Меморіал». Так, за спогадами Ярослава Лазорка, у лютому 1990 року Надвірнянський осередок товариства "Меморіал" і товариство української мови ім. Т. Шевченка вийшли на протест проти діяльності комуністичного видання "Радянська Верховина", їм вдалося звільнити редактора Маркіяна

²¹ Попович М. *Діяльність історико-просвітницького товариства "Меморіал" мені Василя Стуса на Надвірнянщині (кінець 80-х – початок 90-х рр)* с 25-26.

²²Інтерв'ю з Марією Ісепенко, від 28.02.2021, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович

²³Інтерв'ю з Василем Половком, від 28.01.2021, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович

²⁴Інтерв'ю з Василем Половком, від 28.01.2021...

²⁵Луців Є. *Причетність: «Меморіал»*. Надвірна: ТОВ Надвірнянська друкарня, 2004. с. 6-8.

²⁶Інтерв'ю з Василем Половком, від 28.01.2021...

Добрянського²⁷. Марія Ісопенко, співзасновниця осередку «Меморіалу» та членкиня Надвірнянського ТУМу згадує, що між створеними громадськими організаціями кінця 1980-х, початку 1990-х років була налагоджена добра субординація, якщо в місті відбувалися політичні акції, то на них всі ходили разом²⁸.

Так само спільно, 26 серпня 1990 року меморіалівці та районні товариства НРУ й УРП скликали всенародне віче на міському стадіоні, де було прийнято резолюцію щодо знесення всієї комуністичної символіки у місті, міських підприємствах, закладах освіти тощо²⁹. Перш за все, ці нововведення стосувалися пам'ятників та бюстів Леніна та вихід жовтневських, піонерських, комсомольських кооперацій за межі навчальних установ, а пізніше, за ініціативи товариства «Меморіал», буде перейменовано вулиці міста Надвірна, що були названі на честь радянських визначних подій та діячів³⁰. Після ліквідації пам'ятника Леніну, в 1996 році, за ініціативи національно-демократичних організацій міста, неподалік, на новій центральній площі міста, буде встановлений монумент Тарасу Шевченку. Примітно згадати й те, що в січні 1991 року Завдяки організації Ангеліни Вдовчин громадяни краю спільно з Надвірнянським меморіалівцями організувала делегацію, яка долучилася до акції «Живого ланцюга» приуроченому річниці Акту злуки 1919 року

Діяльність Надвірнянського товариства «Меморіал» також була спрямована на вшанування могил, організацію урочистих панахид та перезахоронення українців, які загинули в боротьбі за українську державність. До прикладу, у вересні 1991 року, за сприяння товариства «Меморіал» відбувся урочистий піший похід з Надвірної в урочище Ростокі, що на околиці села Пасічна, де загинула хорунжа УСС Софія Галечко (див. Додаток №16)³¹. Оскільки Олександра Зварчук та інші представники Надвірнянського осередку

²⁷Інтерв'ю з Ярославом Лазорком, від 05.08.2019...

²⁸Інтерв'ю з Марією Ісопенко, від 28.02.2021...

²⁹Луців Є. *Причетність: «Меморіал»*... с.11.

³⁰Луців Є. *Причетність: «Меморіал»*... с.12.

³¹Інтерв'ю з Ярославом Лазорком, від 05.08.2019...

«Меморіал» були долучені до розкопок жертв перших совітів в урочищі Дем'янів лаз, осередок також подбав щодо панахиди та перезахоронення останків сотника УСС Григорія Голинського, що був родом з села Делятин, що на Надвірнянщині. На старому кладовищі у місті Надвірній на місці перепоховання 82-ох жертв більшовицького терору 1939-1941 років ³², за кошти благодійників було встановлено пам'ятник.. Також за ініціативи місцевого осередку «Меморіалу» 25 серпня 1991 року відбулося урочисте посвячення могили борцям за волю України, під час якої було зачитано прізвища надвірнянців – Січових Стрільців та вояків УПА (див. Додаток №1а) ³³ У травні 1992-го року «Меморіал» долучився до організації урочистого віча та панахиди на честь загиблих Миколи Твердохліба (Грома) та його дружини Ольги Герасимович ³⁴, а через рік теж за ініціативи «Меморіалу» урочисту панахиду за загиблими повстанцями було проведено в урочищі Кедринець ³⁵. Загальне уявлення щодо кількості та розташування пам'ятних могил можна отримати переглянувши відповідний стенд, який розташований при виході з музею (див. Додаток №5б).

Ще однією важливою сторінкою діяльності Надвірнянського осередку «Меморіалу» є низка проведених розкопок у Надвірній та в селі Ланчин. Очевидці згадують, що на центральній площі міста, поблизу будівлі НКВС, на публічний огляд виставляли трупи замордованих вояків та зв'язкових УПА., щоб знайти родичів закатованих, тіла потім закопували на тому ж місці ³⁶. Одними з найважчих розкопок, за спогадами Олександри Зварчук, були розкопки Ланчині у жовтні 1991 року ³⁷. Річ у тому, що місцеві мешканці по-різному ставились до розкопок, якщо греко-католицькі парафіяни всіляко допомагали меморіалівцям, то православна громада міста навпаки зустріла їх вороже: ³⁸ У Ланчині, як і у Надвірній, діяло районне НКВС, у приміщенні якого, на момент розкопок був

³²Інтерв'ю з Ярославом Лазорком, від 05.08.2019...

³³Луців Є. *Причетність: «Меморіал»*...с. 21.

³⁴Галицький кореспондент: *висота 1350: до бункера Грома* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gk-press.if.ua/x10310/> (24.01.2022).

³⁵Галицький кореспондент: *висота 1350: до бункера Грома*...

³⁶Луців Є. *Причетність: «Меморіал»*... с.25.

³⁷Зварчук О. Хресна дорога народного болю.

³⁸Зварчук О. Хресна дорога народного болю.

розміщений дитячий садок³⁹. Значне число українців полягли від рук енкаведистів, зазначає Олександра Зварчук⁴⁰.

Учасники Надвірнянського осередку історико-просвітницького товариства «Меморіал» не лише займалися розкриттям «білих плям» історії СРСР, розкопками масових поховань жертв радянського терору, а з перших ж днів заснування ініціювали національно-демократичні акції. Впродовж початку 1990-х років товариство вело активну політику дерадянізацію інформаційного поля та публічного простору міста. У цей же період завдяки напрацюванням товариства «Меморіал» з нуля починає формуватися джерельна база українського виміру локальної історії, починають фіксуватися злочини німецької та радянської влади на території краю. Завдяки діяльності осередку український вимір локальної історії стає публічним. Тематика боротьби українців за власну державність стає центральною на більшості публічних заходів.

1.2. Історія приміщення музею та заснування Надвірнянського музею національно-визвольної боротьби

Приміщення Музею історії Надвірнянщини розташоване в самому центрі міста на площі ім. Т.Г. Шевченка. Будівля була побудована в 1939 році (див. Додаток №5Г) на замовлення родини заможного єврея Гольдмана⁴¹. Особняк родини Гольдман був одним із десятка будинків у центрі Надвірної, зведених в кінці 30-х років, які побудували на заміну понищеному ще за часів Першої світової війни житловому фонду міста⁴². Нарис історії будинку, написаний у місцевій газеті з нагоди 25 річчя заснування музею, згадує про те, як єврейська родина використовувала будинок. Другий поверх будівлі сім'я використовувала,

³⁹Луців Є. *Причетність: «Меморіал»... с.15.*

⁴⁰Зварчук О. *Хресна дорога народного болю.* Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2008. 548–549 с.

⁴¹Дутчак Л. Музею історії Надвірнянщини: 25 // Народна Воля. Надвірна, 2020. 11 грудня

⁴²Gesher Galicia: *Nadworna Interactive Data Map 1847* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://maps.geshergalicia.org/datamap/nadworna-nadvirna-1847/> (31.05.2022).

як житлові кімнати, деякі кімнати першого поверху власники облаштували під крамницю, а просторий погріб використовувався як складське приміщення, про що свідчать особливі люки вмонтовані в стелі льоху, які використовували для зручного транспортування товару до крамниці (див. Додаток №20г). Однак не пройшло й року, як родина Гольдман та їх будинок опинилися в круговерті подій Другої світової війни.

На терени Надвірнянщини спершу прийшли радянські, а згодом німецькі окупаційні сили. За спогадами старожилів міста, перші совіти не чіпали євреїв, а власники залишалися у будинку до 1941 року⁴³. Про долю родини відомо небагато, музейні працівники стверджують⁴⁴, що прізвище Гольдман фігурує у списку розстріляних євреїв 6 жовтня 1941 року у лісі Буковинка поблизу Надвірної⁴⁵, однак не можна ствердно сказати чи ця доля спіткала саме власника будинку чи його однофамільця. В іншому джерелі 1975 року, опублікованому спільними зусиллями Надвірнянських євреїв в Ізраїлі та Америці⁴⁶, містяться спогадах Надвірнянського єврея Шає Шмерлера, якому вдалося пережити єврейський погром 6 жовтня та деякий період німецької окупації міста. У спогадах Шмерлер серед прізвищ євреїв, які були вбиті у Буковинці, згадує про сімейство Гільман⁴⁷, однак, крім власне фонетичної схожості цього прізвища до «Гольдман», не вдалося знайти інших зачіпок у джерелі, які б підтвердили чи спростували мої здогадки щодо подальшої долі родини. На відміну від власників, їх будинок залишив по собі більше джерел та історій.

По приходу німців будинок забрало у своє розпорядження начальник гестапо Шліссерр (див. Додаток №3). Старожили міста згадують те, як у липні 1944 року, коли радянські війська просувалися до міста зі сторони Коломиї вони за скеруванням місцевого мешканця відкрили вогонь з танку та стрілецької зброї

⁴³Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили*. Надвірна: Музей історії Надвірнянщини, 2005. с. 4.

⁴⁴Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

⁴⁵Андрійович М. Трагедія надвірнянського гетто та урочища Буковинка // Народна Воля. Надвірна, 2012. 16,26 листопада.

⁴⁶Carmi I. *Nadworna, Stanislaw District ...*

⁴⁷Carmi I. *Nadworna, Stanislaw District* 19 с.

у напрямку будинку, начальнику гестапо не вдалося врятуватися⁴⁸. Внаслідок цього обстрілу постраждало і саме приміщення: завалилася верхня частина несучої стіни будинку (див. Додаток 2б), також розповідає в інтерв'ю науковий співробітник музею Андрій Василів. З цього часу, і аж по середину 1960-х років у будинку розміщувалися вже радянські силові структури НКВС-КДБ⁴⁹, які згодом розпочали вести боротьбу з місцевими загонами УПА⁵⁰ та місцевим населенням, яке забезпечувало підтримку підпілля. Будинок та підвал приміщення перетворився на в'язницю, яка, за чисельними свідченнями очевидців⁵¹, використовувалася як місце жорстоких допитів та катувань.

Свідченням цього є численні докази знайдені пізніше в підвалі приміщення та розповіді очевидців (див. Розділ 2.1. та Додатки №20-22). За словами Андрія Василюва в другій половині 60-х років агенти КДБ жили у будинку разом своїми сім'ями, підвал зі слідами злочинів, вони залили водою, однак жили вони так не довго «хто був розумніший, той переїхав деінде, а дехто просто зійшов з розуму або ж застрелився»⁵². Зрештою у кінці 60-х років приміщення було передано районній санепідемстанції⁵³. Працівники закладу викачали воду з підвального приміщення, де знайшли два зашморги з дівочою косою, які заховали в одному з отворів у стіні (див. Додаток №20 г)⁵⁴.

У 1991 році Надвірнянський осередок товариства «Меморіал» спільно з УХДП, політв'язнями та раніше депортованими учасниками УПА зверталися до місцевої влади з метою перетворити приміщення санстанції, де раніше розміщувалося НКВС-КДБ, на музей⁵⁵. Втім перетворення відбувалося поступово, спочатку на другому поверсі приміщення виділили дві кімнати. Одну для товариства «Меморіал», а другу для організації «чорнобильців». Вже у 1994 році районна санепідемстанція переїхала в інше приміщення, а на другому

⁴⁸Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

⁴⁹Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили...* с. 5.

⁵⁰Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

⁵¹Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили...* с. 5.

⁵²Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

⁵³Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили...* с. 5.

⁵⁴Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

⁵⁵Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили...* с. 5.

поверсі будинку розмістилися осередки громадських організацій та політичні партії: РХП, КУН, УХДП, ветерани УПА, ветерани Афганістанської війни⁵⁶. У цей час Олександра Зварчук з командою однодумців розпочала роботу над творенням музею та музейної експозиції (див. Додаток №4).

Андрій Василів стверджує, що на середину 90-х років були значні труднощі як із грошима для закупівлі матеріалів так і з пошуком самих матеріалів для формування експозиції⁵⁷. Пам'ятна дошка, розташована при виході з музею (див. Додаток №5г) повідомляє, що до створення музею долучилося що найменше пів сотні мешканців міста, з яких 26-ть осіб долучалися до організаційної роботи, троє працювали над художнім оформленням, 18-ть осіб та декілька селищних греко-католицьких громад допомогли матеріально. Найбільшу частину з необхідної суми товариству вдалося зібрати зимою 1994 року під час різдвяних свят. Ініціативний колектив музею організував благодійний різдвяний вертеп, завдяки якому, згадує Василів, вдалося закупити потрібні стенди та розрахуватися за роботу з художником⁵⁸. Відповідальність за створення музею взяло на себе історико-просвітницьке товариство «Меморіал», а Олександра Зварчук, яка з 1995 року очолила районний осередок товариства, збирала та підготувала текстові матеріали експозиції.

Паралельно із роботою над формуванням експозиції музею, Олександра Зварчук та товариство «Меморіал» займалися збиранням та збереженням історичної пам'яті краю. Зварчук та інші члени «Меморіалу» в першій половині 1990-х брали участь в численних розкопках в Надвірній, Ланчині, Дем'яновому Лазі, в селі Красна, тощо. Після відкриття музею в 1995 році, до Олександри Зварчук приходили люди з цілого району, які зазнали катувань в підвалі приміщення чи інші форми репресії і ділилися своїми спогадами, або ж зверталися з запитом те, які хотіли отримати якусь відомість про своїх близьких,

⁵⁶Там само, с. 5.

⁵⁷Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

⁵⁸Там само.

які зникли безвісти⁵⁹. Окрім мешканців міста до Олександри Зварчук також приходили колишні КГБісти з претензіями, а часом і з погрозами, стверджує працівник музею, на що Зварчук брала чистий аркуш паперу і записувала за ними все що ті говорили. Свідчення також давали люди, які повернулися зі заслання в Сибір та інші віддалені території СРСР⁶⁰. Урочисте відкриття Музею історії визвольної боротьби, а саме такою була його першочергова назва, відбулося 3 грудня 1995 року⁶¹. Увагу привертає те, що після відкриття музей працював на волонтерських засадах, адже не перебував на державному балансі і, відповідно, ніхто з працівників музею не отримував зарплати. Статус державного музей отримав на початку 2000-х років⁶².

Здебільшого вся новостворена експозиція будувалася на споминах. Це пояснюється як і важкістю травми, яку залишив пережитий людьми досвід, так і тим, що представників покоління, яке зберегло пам'ять про давніший вимір локальної історії в живих залишилося не багато. Крім того, внаслідок геноцидів, численних добровільних, примусових чи робочих міграцій населення в період Другої світової війни та після неї, що мали місце в Надвірній та на території району, багато носіїв локальної пам'яті або померли або опинилися далеко за межами Надвірної⁶³.

Не зважаючи на це Олександрі Зварчук вдалося зібрати невеликий усно історичний фонд про події Першої світової війни та про галицьке Січове Стрілецтво. Серед джерел, які свідчили історію того періоду були розповіді дружин січових стрільців, вдалося також записати спогади січового стрільця, що брав участь у бою на Маківці⁶⁴, зберігся також військовий щоденник січового стрільця та батька Олександри Зварчук тощо. У 2008 році за редакції пані Олександри, було опубліковано книгу «Надвірнянщина: хресна дорога

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ YouTube канал Nadvirna TV: *Музей історії Надвірнянщини 25 років* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=7NCNuJ6JPDE&t=2s> (04.06.2022).

⁶² Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 13.11.2021...

⁶³ Carmi I. *Nadworna, Stanislav District ...* с. 19.

⁶⁴ Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

народного болю» у якій зібрані свідчення очевидців про період Другої світової війни та радянської окупації краю.

Звичайно, українці не були єдиною національністю, яка проживала в місті та території району. Ростислав Гандзюк, дослідник історії Надвірної стверджує, що в 1939 році, до початку Другої світової війни, Надвірна була поліетнічним містом: з 10350 міщан приблизно 3800 осіб були євреями, 4400 осіб українцями та 2150 поляками⁶⁵. Пан Андрій стверджує, що впродовж формування першої експозиції музею ніхто навмисно не цікавився історією Надвірнянських поляків чи євреїв:

«У випадку, якщо така інформація(про спадщину інших національностей краю) з'являлася, вона фіксувалася і зберігалася в відповідній теці. Прийшли, розказали, папір у папку і все. І такими картками, рукописами, вирізками збиралася інформація про них. Насправді більшість цікавила історія українців, бо ніде про це не говорилося»⁶⁶

Як бачимо, у вирі Другої світової війни та подій, що слідували опісля, будинок побудований на замовлення місцевої єврейської родини Гольдман, став певним артефактом, який розповідає про локальний вимір нацистської та радянської окупації Західної України та трагічні історії людей, які стали жертвами цих режимів. Розуміючи це, члени товариства «Меморіал» та деякі інші національно-патріотичні колективи міста розпочали роботу над перетворенням приміщення в Музей визвольної боротьби. Відповідальність за організацію процесу та досягнення результату взяла на себе Олександра Зварчук, яка паралельно продовжувала досліджувати та зберігати історичну спадщину краю. Як і до інших ініціатив, організованих товариством «Меморіал», до творення першої постійної експозиції добровільно долучилася велика кількість місцевих мешканців, які, часом, були очевидцями тих подій, про які розповідала

⁶⁵ Гандзюк Р. *Надвірна. Історичний нарис від найдавніших часів до наших днів...* с. 15.

⁶⁶ Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

експозиція. Мешканці громади й району допомагали закрити потреби, починаючи від матеріального забезпечення музейних залів, до збору потрібної суми для закриття кошторису проекту.

Підсумовуючи все вище сказане стає зрозуміло, що на початку 1990-х років приміщення музею, було цілеспрямовано Надвірнянським осередком товариством «Меморіал» задля створення у його стінах Музею Визвольної боротьби. З середини 1990-х років, на час, коли припало урочисте відкриття музею, будівля стала одним з центрів громадського життя, де проводили зустрічі національно-демократичні організації та товариства Надвірнянщини. Простір музею також формувала активна історико-дослідницька діяльність «Меморіалу». Фокусом дослідження, яке провадила голова районного осередку «Меморіалу» була історія боротьби українців за державність в ХХ столітті, боротьба з радянською фальсифікацією історії визвольної боротьби українського народу та розкриття злочинів окупаційних режимів, що діяли на території краю. Дослідження історії інших національностей, що мешкали у Надвірній та районі до Другої світової війни не було актуальним і характеризується відносно невеликою колекцією збережених джерел та матеріалів. Також до діяльності товариства «Меморіал» активно долучалися місцеві мешканці, які допомагали як і матеріально й фінансово так і приносили свої особисті спогади, родинні історії, приватні речі, які згодом становитимуть основу постійну експозицію музею.

РОЗДІЛ II. МУЗЕЙ ІСТОРІЇ НАДВІРНЯНЩИНИ: ЕКСПОЗИЦІЯ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ 1995-2021 РР.

2.1. Динаміка формування постійної музейної експозиції впродовж 1995-2021 рр.

У своїй праці, Оксана Сурмач не одноразово наголошує на подвійній меті, яку виконує сучасний музей – це зберігання культурної спадщини для нащадків та ознайомлення сучасників зі збереженою культурною спадщиною⁶⁷. Зрозуміло, що основним методом комунікації музею з аудиторією є його експозиційна діяльність. Дослідження процесу формування локальної історії в публічному просторі музею Надвірнянщини вимагає ретельного аналізу його виставкового середовища. У даному розділі розкрито трансформацію мети постійної експозиції, її завдань, проблематики, головних героїв та антигероїв наративу впродовж 1995-2021 років. Задля зручності аналізу, виставкові зали було об'єднано в три просторові блоки за аналогією до послідовності проведення комплексної екскурсії музеєм: перший поверх, експозиція на другому поверсі та підвальне приміщення.

Як зазначалося в попередньому розділі, перша експозиція музею відкрита в грудні 1995 року, була присвячена темі визвольної боротьби українського народу і розміщувалася в семи залах першого поверху та в підвальному приміщенні. Якщо порівнювати макет тематико-експозиційного плану третьої, четвертої та п'ятої зали (див. Додаток №4), який зберігається в музейному архіві, з фотографіями того періоду та світлинами музейної експозиції зробленими в 2019 році, на передодні ремонту кімнат першого поверху та подальшої трансформації експозиції (Див. додатки №6-12), то можна припустити, що впродовж 1995-2021 року основна тематика та мета постійної експозиції першого поверху не зазнала суттєвих змін.

⁶⁷ Сурмач О. Музейна справа. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. с. 81.

Зміни здебільшого стосувалися об'єктів, які оновлювалися завдяки надходженням в музейний фонд. До прикладу перший зал «Історії боротьби за визволення на теренах Надвірнянщини до ХІХ століття» розширив експозицію знахідками ранньомодерного періоду (див. Додаток №6в), останнього льодовикового та кам'яного віку (див. Додаток №6а). Тематична структура в інших залах першого поверху в цілому охоплює період короткого ХХ століття. Власне, завдяки новим надходженням до фонду та дослідженням на території долішнього та Пнівського замків, тематика експозиції першого залу почала видозмінюватися і до тематичних комплексів «Повстання С. Височана. Сліди козаків на Надвірнянщині (ХVІІст.)» та «Опришківський рух» мета та основні завдання експозиції також почали трансформуватися. В експозиції другої зали під назвою «Перша світова війна» чільне місце займають експозиційні групи що розповідають про діяльність легіону Українських січових стрільців(див. Додаток №7б), УНР(див. Додаток №7в), ЗУНР, про польську окупацію ЗУНР, про молодіжні організації «Пласт», «Луг», «Січ», «Сокіл» та про утворення Карпатської України (див. Додаток №7а). Окреме місце в експозиції було виділено для розкриття історії життя хорунжої УСС Софії Галечко, яка загинула і похована на території Надвірнянщини.

Третя зала «Друга світова війна» фокусується на теренах Західної України і знайомить відвідувачів з широким набором підтем: про прихід «перших совітів» (див. Додаток №8б), радянський терор на теренах Надвірнянщини у 1939-1941 роках(див. Додаток№9в), депортації місцевого населення, акт відновлення Української державності 1941 року у Львові (Див. Додаток №9б), німецьку окупацію краю, діяльність Української повстанської армії на території Івано-Франківщини (див. Додаток №8в), створення першої української дивізії Української національної армії та рейд партизанського загону С. Ковпака в Карпати ⁶⁸. Також дана експозиція розповідає про створення дивізії СС «Галичина» весною 1943 року (див. Додаток №9а) й структуру УПА

⁶⁸Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 23.10.2021...

Надвірнянського району та Ланчинського районного проводу (див. Додаток №8а).

Експозиція четвертої зали приурочена Надвірнянщині в післявоєнні роки, а саме боротьбі Української повстанської армії в краї (див. Додаток 9в), терору КП(б)У та НКВС над повстанцями та їх родинами (див. Додаток №10а,г,г), насильницькій колективізації та депортації місцевого населення (див. Додаток №10б,в,д), ліквідації Української греко-католицької церкви (див. Додаток №11б)⁶⁹. Цей зал також наповнений свідченнями людей, що пережили катування в стінах та в підвалі даного приміщення, яке слугувало штабом Надвірнянського НКВС в 1944–1956 роках⁷⁰ (див. Додаток №11а,в). Експозиція п'ятого залу тематично продовжує попереднє виставкове середовище і розповідає про реорганізацію УПА в боївки, псевдобоївки, визначні бої УПА на території Надвірнянщини (див. Додаток №11а) та свідчення учасників повстанської боротьби (див. Додаток №11в). Експозицію завершує реконструкція бункера-криївки(див. Додаток №12), де після 2014 року також встановили пам'ятну дошку з біографіями шести надвірнянців (див. Додаток №12б), які загинули під час військової агресії Росії на Сході України.

Проаналізувавши виставкове середовище першого поверху музею впродовж 1995-2019 року, можна зробити висновок, що воно являло собою цілісну структурну експозиційну одиницю, яка була створена з метою перш за все розкрити героїчний наратив історії боротьби українського народу проти поневолення та за незалежність на протипагу радянській практиці маргіналізації цієї історії та її фальсифікації. Андрій Василів в інтерв'ю також згадує про актуальність даної експозиції в контексті середини 1990-х років, коли історія визвольного руху ще була мало доступною в публічному просторі⁷¹.

⁶⁹ На світлинці (див. Додаток №11б) зображені дерев'яні фігурки зі спаленої церкви датовані XVI – XVII ст, знайдені в багнюці «комсомольського озера». Примітка автора.

⁷⁰ Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 23.10.2021...

⁷¹ Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

«Більшість цікавила історія українців, бо ніде про це не говорилося. У 1990-х роках в цей час лишень провадилися розкопки (на місцях поховань жертв НКВС), у людей була велика потреба дізнатися правду, тоді був великий інформаційний вакуум».

Головна проблематика експозиції зосереджена на трагедії як української нації в цілому так і на трагедії пересічних українців, яким доводиться увесь час боротися за свої права і платити дорогу ціну у разі програшу.

Головні герої експозиції репрезентовані не тільки постатями Семена Височана, Олекси Довбуша, Софії Галечко, Степана Бандери, Симона Петлюри, а й місцевими мешканцями й сучасниками, які стають в один ряд з відомими творцями української національної ідеї. До антигероїв експозиції можна віднести радянський, нацистський та польський «окупаційні режими», серед яких радянська окупаційна влада виграє за критеріями жорстокості та системності щодо придушення українського національного руху опору. Головне повідомлення даної експозиції можна сформулювати так «Воля здобувається у боротьбі», що додатково вказує на роль експозиції, як середовища де розкривається історична правда про злочини окупаційних режимів, а сформований нарратив використовується, як і для ознайомлення з історією визвольного руху, а також як елемент культивування у відвідувачів патріотизму. Локальний вимір історії тут помітно присутній і подається рівноправно з гранд нарративом експозиції, у співвідношенні займає більшу половину експозиційного простору.

У серпні 2021 року відбулося відкриття оновленої експозиції, яка розмістилася в перших двох залах музею⁷² (див. Додаток №13-16). Уляна Бошко, музейна працівниця, стверджує, що трансформація експозиції була зумовлена декількома факторами. По-перше Бошко визнає, що постійна експозиція за 25-ть років морально застаріла, адже вдалося дослідити багато нової інформації щодо

⁷² YouTube канал Nadvirna TV: Місто в експонатах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=ВНiOCvMKhOY> (04.06.2022).

історії міста, крім того у фондах назбиралося багато об'єктів, які вартувало додати до постійної експозиції. По-друге на балансі місцевого відділу культури з'явилися кошти, які дозволили зробити ремонт та оновити дві перші зали постійної експозиції⁷³. Пані Уляна також додає, що команда музею працювала над оновленням нарративу локальну історії впродовж останніх декількох років:

«Спочатку ми розповідали історію міста безпосередньо у форматі екскурсії містом. Однак одна справа, коли працюєш з будинками, а інше, коли є потреба прийти у музей і побачити речі, які ти не будеш за собою носити⁷⁴»

Андрій Василів також зазначає, що у Надвірній довгий час не було широко профільного краєзнавчого музею. Створений у 1995 році Музей національно-визвольної боротьби основний акцент робив на подіях, пов'язаних з війнами. «У людей складалося враження, що у Надвірні нічого, крім воєн, більше не відбувалося, і ми почали міняти концепцію, щоб побачити історію міста» - згадує пан Андрій⁷⁵. В музеї знаходяться польські державні архіви, матеріали, опубліковані латинською мовою, що датуються 17-18 століттям. Також, в 2007 році було проведено розкопки Надвірнянського замку, що дало більше інформації, і в 2021 році було відкрито експозицію в двох нових кімнатах музею.

Оновлена експозиція першого залу (див. Додаток №13) поповнилася сюжетом про заснування міста й про те, як розвивалося місто між трьома твердинями: давнім Городищем, долішнім та Пнівським замками (див. Додаток №13а). Присутні також оновлені комплекси експозиції з бивнем мамонта, знайденого в місцевій річці (див. Додаток №13в), та експозиція про напади опришків на Пнівський замок (див. Додаток №13б). Особливу увагу нова

⁷³ Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 23.10.2021...

⁷⁴ Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 23.10.2021...

⁷⁵ Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

експозиція приділяє персоналіям власників міста та становленню Надвірної, як промислового центру ⁷⁶.

Оновлена експозиція другого залу висвітлює багатонаціональне населення Надвірної та період співжиття різних культур з кінця XIX століття до початку Другої світової війни (див. Додаток №14-16). Зала об'єднана в чотири тематичні блоки й розповідає про місцеву польську (див. Додаток №14), єврейську (див. Додаток №15), українську (див. Додаток №16) спільноти, вірменську та австрійську спадщину та про інші національності, що проживали у Надвірній. Експозиція містить велику кількість фотографій з місцевими будівлями, які по-перше мають стосунок до тієї чи іншої національної спільноти міста, а по-друге збереглися по сьогоднішній день (див. Додатки №15в, №16г, №15б,в). Також експозиція знайомить відвідувачів з впливовими постатями та родинами Надвірної (див. Додаток №15г,д), а також різними гуртками, товариствами та колективами, які доклалися до соціокультурного розвитку міста (див. Додаток №16б,в). Окрім колекції листівок міжвоєнного періоду та польської періодики початку XX століття (див. Додаток №14б,г) експозиція містить ще один цікавий експонат – карту дільниць Надвірної, яка знайомить відвідувачів з Надвірнянськими урбанонімами.

Ознайомившись з оновленим виставковим середовищем, можна зробити висновок, що нова експозиція першого поверху музею значно розширює наратив локальної історії. Власне експозиція і створювалася з цією метою. До порівняння з експозицією минулих років, нова експозиція розповідає про мультинаціональну історію міста, де фокус інтерпретації зміщується з «боротьби українців з поневоленням» до розкриття соціокультурних сторінок історії міста від ранньомодерного часу до Другої світової війни. Експозиція робить наголос на персоналіях, які, незалежно від походження, відіграли важливу роль в історії міста чи доклалися до його розвитку. Головне повідомлення експозиції дає відповідь на запитання «Яким було соціокультурне життя в Надвірній до Другої

⁷⁶ YouTube канал Nadvirna TV: Місто в експонатах...

світової війни?». «Воно було мультикультурним, цікавим, але водночас повсякденним» – повідомляє експозиція.

Географічні рамки наративу локальної історії в даній експозиції у порівнянні з попередньою експозицією більше концентруються в межах міста. Аудиторією на яку спрямована експозиція є по-перше мешканці міста, які з легкістю впізнають фото будівель та приміщень, що експонуються в виставкових залах, та зможуть поглибити знання щодо персоналій, які формували простір залишки якого також формують сучасний простір міста. Другою цільовою аудиторією є гості міста, які зможуть дізнатися більше про заснування міста, історію його видатних пам'яток та постатей, а також локальні соціокультурні особливості.

Наступним просторовим блоком експозиції, який ми розглядаємо в дослідженні, є постійна експозиція в залах другого поверху музею. Після урочистого відкриття експозиції музею в грудні 1995 року, всі кімнати другого поверху не були у власності музею, а належали патріотичним товариствам, братству УПА, конгресу українських націоналістів та деяким політичним організаціям⁷⁷.

Коли відвідувачі піднімаються сходами на другий поверх музею, до них промовляє експозиційний комплекс, встановлений за сприяння Київського міського товариства “Меморіал”⁷⁸ ім. Василя Стуса (див. Додаток №17). Ця експозиція складається з двох десятків тематичних блоків, які інформативно розкривають “білі плями” історії СРСР. За задумкою, піднімаючись на гору, відвідувач музею хронологічно переживає історію України від 1917 року до розпаду радянського союзу і здобуття Україною Незалежності.

У 2000-му році музей отримав право на другий поверх, а експозиційний простір музею поповнився трьома додатковими залами. Тоді ж заклад отримав і нову назву – Музей історії Надвірнянщини, а для громадськості була

⁷⁷ Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022...

⁷⁸ Співак О. Глодан Р. Ліцеїсти у музеї історії Надвірнянщини Буковинка // Народна Воля. Надвірна, 2003 16 грудня

представлена перша зала другого поверху. Експозиція даної зали розповідає про історію та розвиток лісообробної (див. Додаток №18а,б), а також нафтовидобувної та нафтопереробної (див. Додаток №18в). Також у цій залі були представлені тематичні експозиційні комплекси про народний одяг, мистецтво та відомих постатей Надвірнянщини (див. Додаток №18г), а пізніше додалася тематична експозиція щодо промислів та ремесл на території району (див. Додаток №18г,д,е). Станом на 2021 рік тематика зали зосередилася на форматі «Етнографічної світлиці», де представлені побутово-ужиткові речі, зібрані з сіл Надвірнянського району (див. Додаток №18є,ж,з).

У наступних двох залах в серпні 2001 року було облаштовано особистий фонд відомого тенора, виконавця дум та бандуриста, уродженця Надвірної - Володимира Луціва⁷⁹. Митець передав до музею особисту колекцію книг (див. Додаток №19а), нагород (див. Додаток №19б), картин та низки інших речей пов'язаних з його концертною діяльністю (див. Додаток 19в). З 2014 року в другій залі розміщена експозиція на тему «Славні країни», яка розповідає про мешканців Надвірнянщини, що досягли професійного успіху та здобули світове визнання.

Тематика першої експозиційної зали на другому поверсі музею на початку 2000-х років формувала наратив, який знайомив відвідувачів з промисловими потужностями міста, його легкою промисловістю та локальними ремеслами, а також відомими мешканцями Надвірнянщини. В другій половині 2010-х експозиція залу сфокусувалася на етнографії краю. Завдяки поповненню фондів, впродовж наступного періоду об'єкти виставкового середовища та тематико експозиційні комплекси трансформувалися, втім сама тематика постійної експозиції залу залишалася без змін. Етнографічна світлиця та зали облаштовані під фонд Володимира Луціва трансформували музей зробивши з нього музей комбінованого типу. Відповідно, виставкове середовище другого

⁷⁹ Скрипник Г. *Луців Володимир Гаврилович // Українська музична енциклопедія*. Т. 3: [Л – М]. Київ : ІМФЕ НАНУ, 2011. с. 207.

поверху формує соціокультурний вимір локальної історії. Образ головного героя даного середовища уособлюється в архетипі талановитої людини, яка, з однієї сторони, розвиває свій талант, здобуває світове визнання та відстоює свідому громадську позицію, а з другої використовує свій талант для вдосконалення простору, що її оточує.

Як вже було згадано у попередньому розділі дослідження, Музей історії Надвірнянщини був заснований у будівлі, де раніше розміщувалося НКВС, нацистське гестапо та КДБ. Експозиція підвального приміщення одна з найбільш вражаючих експозицій музею, адже у погребі приміщення впродовж 1944-1956 років діяла катівня КДБ⁸⁰. Унікальність даної експозиції полягає у тому, що більшість об'єктів експозиції: сліди крові(див. Додаток №20б,г) та численні написи та свідчення видряпані на стінах (див. Додаток №21) – залишили жертви тортур, які чинили агенти КДБ. Серед найвідоміших експонатів, знайдених у підвалі, є два зашморги з дівочою косою (див. Додаток №10а,г та №20г). У 2005 році Олександра Зварчук та Іван Мураль опублікували детальне дослідження знайдених у підвалі об'єктів, їх опис та спогади жінок, яких тут катували:

“Копали кирзаками в живіт, по печінці, по ребрах, по грудях, по щелепах [...] Молоденькій синьоокій надвірняночці Стефі Кочержук вибили тут всі зуби, перебили хребет [...] До камер з розкладеними уже трупами вкидали живих і замикали на кілька діб”⁸¹

На стінах крім чисельних написів (див. Додаток №21) були знайдені хрести видряпані на штукатурці (див. Додаток №20д). Впродовж знайомства з експозицією підвального приміщення музейні гіді показують відвідувачам об'єкти зображені на план-схемі підвальної експозиції (див. Додаток №20в) та розповідають свідчення й спогади людей, які тут перебували. Збиранням та зберіганням цих свідчень займалася Олександра Зварчук, пізніше під впливом цих спогадів, директорка музею створить цілу серію картин присвячених тим подіям, яка теж експонується в підвальному приміщенні (див. Додаток №22).

⁸⁰ Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили...* с.26.

⁸¹ Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили...* с.14-16.

Підсумовуючи аналіз трьох просторових блоків постійної музейної експозиції, можемо зробити висновок, що вона була створена на вимогу часу, перш за все з метою розкриття злочинів радянської влади, символом яких був підвал та приміщення колишнього КДБ. Спочатку постійна експозиція охоплювала перший поверх та підвальне приміщення. В цілому експозиція розповідала про визвольну боротьбу українського народу, інтегрувала локальний вимір цієї боротьби в ширший загальнонаціональний контекст, акцентувала на зв'язку цієї боротьби зі здобуттям незалежності. Експозиція мала патріотично-виховну мету, а відповідно локальний вимір історії підкріплював ключовий мотив виставкового середовища.

Оновлена експозиція 2021 року значно розширює наратив локальної історії, яка тепер стоїть в центрі уваги. Нова експозиція розповідає про мультинаціональну історію міста, розкриває його соціокультурну історію. У цьому наративі «інший» вже не сприймається як «ворожий», однак, слід зазначити, що це твердження є дійсним для зал, що охоплюють історію міста від найдавніших часів до початку Другої світової війни. Відкриття експозиції другого поверху спочатку доповнювало локальний наратив історії міста темою промислових потужностей міста другої половини ХХ століття, а згодом етнографічна зала та фонд Володимира Луціва перетворили музей в музей комбінованого типу. Після певних трансформацій, які мали місце впродовж 2000-х років постійна експозиція другого поверху зосередилася на розкритті соціокультурного виміру локальної історії та збереженню пам'яті про видатних постатей Надвріянищини.

2.2 Музей історії Надвріянищини у світлі сучасних музейних тенденцій та підходів.

«Минуле ніколи не мертво, воно насправді й не минуло» – писав американський письменник Вільям Фолкнер, а вичерпне тлумачення цієї ідеї

запропонувала дослідниця Гільда Кін⁸² у вступі до свого дослідження. Вона стверджує, що є декілька поширених думок, щодо розуміння даного вислову. Перше, стверджує Кін, засноване на переконанні того, що історія та минуле не одне й теж, відповідно музейні середовища є такими, що формують наративи історії, які є власне інтерпретаціями минулого. З іншої сторони, музей відіграє роль простору, де під час чергової дискусії відбувається переосмислення минулого і актуалізація його в сьогоденні, де є місце усвідомленню ролі минулого в спогадах людей і впливу минулого на сьогодення, а також оскарженню та висловленню заперечень щодо самого минулого так і до наративу, що його інтерпретує⁸³. З даного означення викристалізовується роль сучасного музею, як простору для осмислення минулого та актуалізації його у теперішньому часі.

Схожої точки зору притримується Дженніфер Гаріс, яка стверджує, що сучасний підхід нової музеології не просто спрямований на оновлення музею, а й надає особливого значення соціальної відповідальності музеїв⁸⁴. На думку дослідниці, новим феноменом сучасної музеології є виведення на передній план зв'язку із сучасними людьми та актуальними політичними проблемами, на противагу звичайним роздумам над минулим⁸⁵. Фей Сейер, у своєму путівнику публічної історії, також наголошує на ролі музеї, архівів та центрів спадщини, не як сховищ історії, а, радше, як активних публічних історичних об'єктів, де створюються історії про минуле та доносяться до громадськості⁸⁶. З відси впливає, що музей, багатьма дослідниками сприймається активним гравцем та транслятором публічної історії⁸⁷, а дехто навіть виділяє особливу роль музею, як неофіційного середовища трансформації, актуалізації та обговорення історичної спадщини⁸⁸.

⁸² Kean H., Martin P. *The Public History Reader // Introduction/...*

⁸³ Kean H., Martin P. *The Public History Reader // Introduction/...*

⁸⁴ Harris J. *Embodiment in the Museum. What is a Museum...* p.31-32

⁸⁵ Harris J. *Embodiment in the Museum. What is a Museum...* p.31-32

⁸⁶ Sayer F. *Public History A practical guide // Museums, Archives, and Heritage Centers /...*

⁸⁷ Sayer F. *Public History A practical guide // Methods of Communication in Public History. Introduction/...*

⁸⁸ Kean H., Martin P. *The Public History Reader // Introduction/...*

Деякі дослідницькі кола розглядають музеї, як впливові фактори публічної культури, і вважають, що музей, втілюючи роль соціально-політичної лабораторії, яка віддзеркалює стан самого суспільства⁸⁹. Сейер також вважає, що останніми роками музеї все частіше шукають відгуки громадськості, а ці відгуки щодо виставкового середовища від «зацікавлених сторін» зумовили те, що сам споживач почав чинити все більший вплив на напрямок публічної історії⁹⁰. Втім серед дослідників, також існує й інше сприйняття музеїв, які розглядають музеї та архіви як «домінуючі установи»⁹¹ національної спадщини, а їхні колекції представляють панівну культурну чи національну ідентичність⁹². Сейер стверджує, що цей погляд розглядає музей, як установу, що має значний потенціал контролювати погляди громадськості на історію та минуле шляхом впливу на його громадську думку⁹³.

Дослідник пояснює це твердження тим, що експозиція музею зазнає впливу перш за все від музейних кураторів виставок, а також від внутрішніх та зовнішніх політичних агентів, якими є ради музеїв, національні та міжнародні урядові й неурядові організації. Однак ключова роль, вважає дослідник, у формуванні наративу експозиції належить саме кураторам виставок, які створюють наративи історії на основі своїх особистих інтересів і вбудованих світоглядів, включаючи їхні ширші соціальні та політичні перспективи⁹⁴. Як правило, стверджує Сейер, у таких музеях наративного типу, що представляють «корпоративний образ» нації, до яких можна віднести й створений в 1995 році «Музей визвольної боротьби», зібрані артефакти та їх відображення у виставковому середовищі є символами домінуючих культурних парадигм, які

⁸⁹ Горішевський П Мельник В. Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв. Івано-Франківськ: Плай, 2005. с. 22.

⁹⁰ Sayer F. Public History A practical guide //Methods of Communication in Public History/...

⁹¹ Оригінал «power houses», авторський переклад

⁹² Sayer F. Public History A practical guide //Methods of Communication in Public History/...

⁹³ Sayer F. Public History A practical guide //Methods of Communication in Public History/...

⁹⁴ Sayer F. Public History A practical guide //Methods of Communication in Public History/...

було спеціально інтерпретовано та представлено для репрезентації національної ідентичності та колективних спогадів⁹⁵.

Доцільно буде порівнювати формування нарративу локальної історії, що транслюється через експозицію Музею історії Надвірнянщини, з іншими тотожними середовищами. Скажімо, до початку Другої світової війни, Львів за аналогією до Надвірної був поліетнічним містом, де більшість становили три національні спільноти – поляки, євреї та українці. Ірина Склокіна стверджує, що після війни українська культура стала панівною у Львові, і відповідно формування нарративу локальної історії про Другу світову війну у місті формувалося не тими, хто там жив у воєнний період, а тими, хто переїхав до міста пізніше⁹⁶. У рамках дослідження ми детально ознайомилися з біографіями чотирьох членів Надвірнянського осередку “Меморіалу”: Олександри Зварчук (див. Додаток 31), Ярослава Лазорка⁹⁷, Ангеліни Вдовченко⁹⁸ та Марії Ісопенко⁹⁹. Дослідивши місце народження, місце навчання та час, коли вони переїхали до Надвірної, вдалося встановити, що всі четверо не були вихідцями з Надвірної. Олександра Зварчук була родом з Делятина, селища поблизу Надвірної, а Я. Лазорко, А. Вдовченко та М. Ісопенко були вихідцями з Львівщини. Всі вони переїхали до Надвірнянщини після здобуття освіти в період з кінця 1960-х середини 1970-х років.

Відповідно обрана нами вибірка, підтверджує тезу п. Ірини Склокіної щодо впливу індустріалізації на формування певного патерну локальної історії на Заході України і певним чином пояснює неактуальність (Див. розділ 2.1) дослідження польської та єврейської довоєнної історичної спадщини міста при формуванні експозиції 1995 року. Звісно, не слід відкидати й інші чинники, такі як брак відповідних джерел і доступу до них, а також першочергову потребу

⁹⁵ Sayer F. Public History A practical guide //Methods of Communication in Public History/...

⁹⁶ Склокіна І. *Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2021/sklokina-radyanska-rapuyat-pro-vijnu.htm> (09.06.2022).

⁹⁷ Інтерв'ю з Ярославом Лазорком, від 05.08.2019...

⁹⁸ Інтерв'ю з Ангеліною Вдовченко, від 18.07.2019, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович

⁹⁹ Інтерв'ю з Марією Ісопенко, від 28.02.2021...

створення нарративу боротьби українців за державність, з огляду на вимогу часу. Воєнний та довоєнний нарратив єврейської історії Надвірної були створені Надвірнянською єврейською спільнотою в Нью-Йорку ще в 1975 році¹⁰⁰, приблизно у той період, коли Надвірна перебувала на піку урбанізаційних процесів¹⁰¹.

З огляду на трансформацію постійної експозиції музею в 2021 році, для Надвірної та Львова також актуальним є процес переходу політики пам'яті на рейки самокритичності та рефлексивності, що, на переконання дослідниці, є ключовими елементами відповідальної культури пам'ятання¹⁰². Додатковими прикладами такої трансформації та зростання зацікавлення щодо всебічного дослідження історії Надвірної є організація етнофестивалів¹⁰³, проектів спрямованих на реновацію архітектурних пам'яток міста¹⁰⁴, дослідницькі роботи на локальну тематику¹⁰⁵ тощо. Склокіна припускає, що дана тенденція може бути пов'язаною із впливом Майдану на бажання людей спостерігати ту історію, у якій вони беруть участь¹⁰⁶.

Вартим уваги є також і те, як змінилися географічні рамки експозиційного нарративу в оновлених першій та другій залі музею. Замість охоплювати територію Надвірнянського району, нарратив виставкового середовища не виходить за межі міста та його околиць. Дана децентралізація на думку історикині є важливою, вона схвалює включеність як і професіоналів так і аматорів у дослідження локальної історії та дотичні до цих досліджень

¹⁰⁰ Carmi I. *Nadworna, Stanislav District // Memorial and Records (Nadvirna, Ukraine)*...19 с.

¹⁰¹ Гандзюк Р. *Надвірна. Історичний нарис від найдавніших часів до наших днів*... с. 12

¹⁰² Склокіна І. *Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей*...

¹⁰³ YouTube канал Олександра Тимошенка: *Етно фестиваль Дженджур Фист 2019 р. місто Надвірна* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=0fxHa3ATj9w> (04.06.2022).

¹⁰⁴ Велика Ідея. Мистецька резиденція замку "Краснодвір" в м. Надвірна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bigggidea.com/project/mistetska-rezidentsiya-zamku-krasnodvir-v-mnadvirna/> (04.06.2022).

Сіренко С. Як ремонтують Пнівський замок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mi100.info/2019/04/14/yak-remontuyut-pnivskiy-zamok-foto/> (04.06.2022).

¹⁰⁵ Попович М. Діяльність історико-просвітницького товариства "Меморіал" мені Василя Стуса на Надвірянщині (кінець 80-х – початок 90-х рр)

¹⁰⁶ Склокіна І. *Ностальгія пов'язана із браком позитивного бачення майбутнього* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina.html> (07.06.2022).

проектів¹⁰⁷. Локальна історія є знаряддям «empowerment»¹⁰⁸, яке посилює владу самих людей та громад¹⁰⁹.

Трансформація архетипу головного героя експозиції також не позбавлена сенсу і є проявом нової культури пам'яті. Якщо спершу експозиція першого поверху схвалювала архетип борця за українську державність, то в експозиції 2021 року головний архетип трансформується до розповіді про звичайних людей, які закарбувалися в історії завдяки їхньому внеску у розвиток міста. Склокіна також наголошує на небезпеці подальшої сакралізації героїзму. Дослідниця вважає, що культ героя потрібно навпаки десакралізувати і сприймати ветеранів війни, як живих людей, що мають потребу в увазі та реінтеграції у суспільство¹¹⁰.

У своєму загальновідомому путівнику для музеєзнавців, Фрідріх Вайдахер неодноразово наголошує на сучасній тенденції концептуальності, яка полягає у втраті експозиційного предмету свого значення на користь ідеї, що в ньому закладена¹¹¹. Тут Вайдахер залишає відкритим питання одного з німецьких дослідників: «Навіщо збирати, зберігати та виставляти експозиційні предмети, якщо ідея є важливішою за сам предмет?» Дещо зворотній процес ми спостерігаємо під час дослідження оновленої експозиції 2021 року. Річ у тому, що оновлений наратив локальної історії був, в більшій мірі, сформований до оновлення експозиції і використовувався під час розвитку музейною командою формату екскурсій містом. Музейні гіді відчували, що не можуть достатньо повно передати ідею наративу, коли під руками не має відповідного експозиційного предмету. З цього можна зробити висновок, що предмет значно покращує комунікацію ідеї від музейного працівника до реципієнта.

¹⁰⁷ Склокіна І. *Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей...*

¹⁰⁸ Тут слово вживається на означення процесу надання певної групи людей більше свобод та прав. Примітка автора.

¹⁰⁹ Склокіна І. *Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей...*

¹¹⁰ Склокіна І. *Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей...*

¹¹¹ Вайдахер Ф. *Загальна музеологія. Посібник ...* с. 25.

Роль експозиційного предмета у структурі комунікації між головною ідеєю та одержувачем підкреслює важливість якісної комунікації для передання повноти сенсів наративу. Завдяки згаданій вище тенденції до переходу на самокритичну та рефлексивну форму осмислення публічної пам'яті, розвитку комунікаційних технологій та соціальних мереж, з'явилося і продовжує з'являтися багато нових платформ та форматів для творення та поширення як і популярно культури в цілому так і публічної історії зокрема. З однієї сторони це явище створює багато альтернативних до музеїв просторів, де може зберігатися, поширюватися та переосмислюватися навратив локальної історії. Скажімо, відвідувачу значно легше переглянути документальний фільм про нафтопромисли Надвірнянщини¹¹² ніж в живу ознайомитися з відповідною музейною експозицією(див. Додаток 21Б).

З іншого боку, в розпорядженні музеїв з'являються додаткові інструменти комунікації, виходи на значно ширшу аудиторію та зручний формат збереження історичної спадщини, яка є у відкритому доступі. Команда Музею історії Надвірнянщини ефективно використовує новий формат публічного подання локальної історії та культурної спадщини. З 2015 року працівники системно ведуть facebook сторінку музею, де здебільшого публікують анонси майбутніх виставок, тематичних експозицій та подій (див. Додаток №23б). Також варто відзначити успішність відеосюжетів, створених у співпраці з місцевими блогерами, на платформі YouTube про культурну (див. Додаток №23в) та історичну спадщину (див. Додаток №23г) міста, які в середньому збирають кількість переглядів еквівалентну до населення Надвірної, а часом охоплюють значно ширшу аудиторію (див. Додаток №23а). Якщо наратив постійної експозиції музею є сформований і потребує значних зусиль та ресурсів для його трансформації, новий підхід, який використовують музейні працівники, для

¹¹² YouTube канал Nadvirna TV: «Нафтокімік прикарпаття» 100 років Надвірна ТБ 2002 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=frn8985eAuE> (06.06.2022).

подання публічної історії міста та її соціокультурної спадщини, значно легше піддається трансформації і вимагає менших витрат.

Від початку заснування Музей історії Надвірнянщини був музеєм нарративного типу, тобто таким, де експозиція розповідає історії, а предмет ілюструє історію за допомогою різних візуальних свідчень. У таких музеях за означенням має бути сценарії, певні драматичні підходи, а експозиції часто експонують «звичайні предмети», які потрібні для ілюстрації середовища¹¹³. Етнографічна світлиця (див. Додаток №18), що розміщується на другому поверсі музею, на відміну від інших зал музею має предметоцентричний фокус. Етнографічна світлиця несе змішане інформативно-естетичне навантаження, адже містить тематичні комплекси, які розповідають про історію повсякдення та промислів Надвірнянщини. В оновленій експозиції 2021 року на першому поверсі, окрім, власне, нарративного типу постійної експозиції, простежується фокус виставкового середовища на спільноті. Підвальне приміщення музею можна також віднести до нарративного типу, однак особливістю виставкового середовища підвалу є його додаткове емоційне навантаження.

Про роль співпережиття та емоцій в музейному середовищі говорить Дженніфер Гаріс¹¹⁴. Дослідниця стверджує, що у практиках нової музеології спільнотні середовища налагодили взаємозв'язок з музеєм, завдяки чому музей став місцем, де можна пережити певний спектр емоцій¹¹⁵. Гаріс також додає, що співпереживання та інтелектуальний відгук є головними складовими нової музеології, одним із принципів якої стало зобов'язання критичної репрезентації минулого¹¹⁶. Ірина Склокіна критично сприймає дану тенденцію, наводячи приклад берлінського музею НДР, де виставляються речі з соціалістичної спадщини, дослідниця стверджує, що нарративу експозиції бракує самокритичного погляду, що розкрив глибше значення цієї спадщини та те, як ця

¹¹³ З лекції Дзюбенко Н. проведеної в рамках літньої музейної школи гуманітарного факультету УКУ, 2020.

¹¹⁴ Harris J. *Embodiment in the Museum. What is a Museum ...* c 41

¹¹⁵ Harris J. *Embodiment in the Museum. What is a Museum ...* c 411

¹¹⁶ Harris J. *Embodiment in the Museum. What is a Museum ...* c 41

спадщина формує ідентичність берлінців. Дослідниця вважає, що експозиція згаданого музею більше нагадує кунсткамеру¹¹⁷. Дана оцінка має слушність, особливо, якщо керуватися усвідомленням, яке раніше сформулював Вайдахер щодо місії музею служити на користь суспільства. Відповідно музейна експозиція має мати добре відчуття балансу між сенсами наративу, який вона розповідає та її емоційним навантаженням.

Катерина Чуєва, президентка ICOM Ukraine, наголошує, що музей - це також соціальна установа, тож ще однією його функцією є подбати про тих, про кого найменше піклується держава. Вона стверджує, що сучасні музеї покликанні працювати для суспільства, збирати та зберігати надбання людства і робити його доступним за дорученням суспільства та для суспільства¹¹⁸. Чуєва стверджує, що доступність та інклюзивність, є важливими елементами сучасного музею, що стосується не тільки про бар'єрність, а й про політику також, адже музей є інституцією для всіх¹¹⁹. У 2015 році музей Історії Надвірнянщини проходив перевірку щодо інклюзивної сторони музею. Експозиція на першому поверсі музею, була визнана доступною для людей з вадами опорно-рухового апарату¹²⁰.

Дослідивши трансформацію постійної експозиції Музею історії Надвірнянщини впродовж 1995-го та 2021-го років, можна зробити висновок, що велику вагу в експозиції відіграє саме ідея, яку дана експозиція ретранслює. Що в свою чергу підтверджує запропоновану раніше концепцію Вайдахера¹²¹ про більшу значущість ідеї експозиції над її експонатами в сучасних музеях. Щодо головної ідеї музейної експозиції, то з 1995 року по 2010-тий вона була покликана розповідати історію визвольної боротьби українського народу за свою державність. Ставлячи це в контекст концепції Фея Сейера¹²² український

¹¹⁷ Склокіна І. *Ностальгія пов'язана із браком позитивного бачення майбутнього...*

¹¹⁸ З лекції Чуєвої К. проведеної в рамках літньої музейної школи гуманітарного факультету УКУ, 2020.

¹¹⁹ З лекції Чуєвої К...

¹²⁰ Довідник українських музеїв, доступних для людей з особливими потребами. Виданий за підтримки MuzeumRegionale wstalowej woli, 2015.

¹²¹ Вайдахер Ф. *Загальна музеологія...* с. 24.

¹²² Sayer F. *Public History A practical guide //Methods of Communication in Public History/...*

нарратив історії краю став домінуючим, а експозиція музею трансливала ключові образи української національної ідентичності. Дана головна ідея виставкового середовища в головному залишалася не змінною до кінця 2010-х років, коли вектор дослідження соціокультурного виміру локальної історії стає ключовим у роботі музейної команди. Даний кейс підтверджує тезу Ірини Склокіної щодо зміни запиту суспільства на локальний вимір історії, яка мала місце після Революції Гідності 2014 року¹²³. Розвинувши цю думку дослідниці, можна ствердити, що Музей історії Надвірнянщини, мав на меті збереження та трансляції образів української ідентичності, однак з оновленням музейної експозиції 2021 року, ця мета докорінно змінилася і тепер замість того, щоб пропонувати відвідувачам готовий нарратив, виставкове середовище заохочує відвідувачів зробити це самостійно, дослідивши соціокультурний вимір місцевої історії.

¹²³ Склокіна І. *Ностальгія пов'язана із браком позитивного бачення майбутнього* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina.html> (07.06.2022).

РОЗДІЛ III. РЕЦЕПЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ НАДВІРНЯНЩИНИ

3.1. Аналіз книги відгуків музейної зали з ім. Володимира Луціва 2001- 2021

Аналіз книги відгуків, представлений у даному розділі, пропонує розглянути формування наративу локальної історії не з перспективи сторони музейних кураторів, які його формують завдяки експозиції, а з перспективи реципієнта на якого цей наратив є скерованим. У попередньому розділі було встановлено, що одним з ключових завдань постійної експозиції музею є виховання патріотизму у молодого покоління, завдяки знайомству з історією краю та боротьби українців за власну державність. Також експозиція другого поверху “Славні країни” та експозиційні зали фонду Володимира Луціва логічно розвивають виховний елемент експозиції першого поверху, показуючи приклад краян, які змогли досягти успіху світового рівня і на яких можна й треба рівнятися. Тобто в обох випадках експозиція музею містить, елементи як і навчального так і виховного-формівного характеру.

Навчальну функцію музейної експозиції детально розглянули Джон Фальк та Лінн Діркінг¹²⁴. Дослідники переконанні, що навчання музеях відрізняється від навчання у будь-якому іншому середовищі завдяки унікальній природі музейного контексту. Їх дослідження підтвердило те, що навчання в музеях є надзвичайно складним явищем, яке вимагає значних зусиль і винахідливості для розуміння й оцінки, адже немає простої контекстуальної основи, яка б допомогла оцінити феномен навчання¹²⁵. Оскільки навчання завжди є дуже суб’єктивним, слід розуміти, що знання, які отримує людина під час музейної екскурсії, залежить не лише від змісту виставок та програм. Воно залежить від попередніх знань, досвіду та зацікавлень відвідувачів, а також того,

¹²⁴ Falk J. Lynn D. Blackwell W. *Living in a Learning Society: Museums and Free-choice Learning // A Companion to Museum Studies* Edition: Volume 15. Blackwell, 2007, p. 325 – 328.

¹²⁵Falk J. Lynn D. Blackwell W. *Living in a Learning Society: Museums and Free-choice Learning...* 325 – 328.

що відвідувачі бачать, роблять та думають під час екскурсії¹²⁶. З огляду на це дослідження, практика збереження вражень та відгуків відвідувачів щодо музею та музейної експозиції, дає можливість встановити характер переданих знань від експозиційного наративу до реципієнта.

Цей підрозділ досліджує, як різняться цей запит серед тих відвідувачів, що залишили свій запис у книзі відгуку фонду Володимира Луціва. Як вже згадувалося попередньо Сейер стверджує, що останніми роками музеї все частіше шукають відгуку громадськості, адже ці відгуки щодо виставкового середовища від «зацікавлених сторін» зумовили те, що сам споживач почав чинити все більший вплив на напрямок публічної історії¹²⁷. Дослідник сприймає музей, як установу, що має значний потенціал контролювати погляди громадськості на історію та минуле шляхом впливу на його національну думку¹²⁸. Взавши до уваги, даний аналіз книги відгуків можна спробувати простежити те, як наратив експозиції музею впливає на формування національної ідентичності.

За схемою комплексної музейної екскурсії¹²⁹ зали фонду Луціва є крайніми залами, де, після знайомства з виставковим середовищем музею, відвідувачі мають змогу залишити свій відгук у двох призначених для цього книгах. Перша книга відгуків присвячена відгукам щодо всіх експозиційних зал музею й охоплює період від грудня 1995 року, дати заснування музею, і станом на 17 жовтня 2021 року складається зі 188 сторінок наповнених відгуками відвідувачів¹³⁰. Друга книга відгуків була ініційована заснуванням постійної експозиції переданого музею особистого фонду Володимира Луціва і станом на 17 жовтня 2021 року містить 81 сторінку відгуків¹³¹. У даному розділі подано дослідження книги відгуків присвяченій двом музейним залам другого поверху, де розміщена експозиція спадщини Володимира Луціва, бандуриста зі світовим

¹²⁶ Falk J. Lynn D. Blackwell W. *Living in a Learning Society: Museums and Free-choice Learning...* 325 – 328.

¹²⁷ Sayer F. *Public History A practical guide //Methods of Communication in Public History/...*

¹²⁸ Sayer F. *Public History A practical guide //Methods of Communication in Public History/...*

¹²⁹ Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 13.11.2021...

¹³⁰ Книга відгуків фонду ім. Володимира Луціва, музей історії Надвірнянщини з 1995 ро43 , м. Надвірна. – 81 с. [Електронний ресурс]. <https://cutt.ly/bKwbZ1K> (07.06.2022).

¹³¹ Книга відгуків фонду ім. Володимира Луціва...¹³¹

ім'ям та уродження міста Надвірна. Постійна експозиція цих зал була сформована в 2001 році і діє до тепер.

Загалом книга відгуків містить 278 відгуків від 23 серпня 2001 року по 14 липня 2021-го. З них 233 відгуки написані українською мовою, 12-ть польською, 8 англійською, 5 російською, 4 нідерландською, 4 французькою, 3 німецькою мовами. Здебільшого відгуки є досить інформативними. Середня кількість слів в відгуку становить близько 24 слова, що дозволяє зробити детальніший аналіз самого тексту. До прикладу добре простежується головний зміст та адресат відгуку. Так близько 47-ми відвідувачів висловлюють вдячність музею, його директорці Олександрі Зварчук та музейним працівникам за збереження спадщини, творення експозиції та гарно проведеної екскурсії. 32-є відвідувачів висловлюють вдячність Володимирі Луціву та визнають його внесок до спадщини Надвірної, розвитку української культури та бренду України в світі. Велика кількість відвідувачів, а саме 67-ро висловили вдячність Володимирі Луціву та поділилися приємним враженнями й станом захоплення, що спричинило слухання запису його співу.

В основному відгуки мають позитивний характер, що відображається у прагненні відвідувача висловити свої позитивні емоції, такі як вдячність, захват, підкреслити важливість спадку маестро. Також відвідувачі діляться тим, як експозиція приурочена життєвому шляху бандуриста вплинула на їх світогляд: допомогла переосмислити важливість системної праці та любові до свого краю. Серед всіх відгуків є всього лише два, що висловлюють певне незадоволення щодо екскурсії та представленої експозиції. Перша заувага стосується більше технічної сторони і адресована музейному працівнику, що занадто тихо проводив екскурсію. Другий відгук апелює до осмислення ролі музею історії Надвірнянщини та не відповідності фонду Луціва до неї:

Пане Луців, відношуся з повагою до Вас та, на мою думку, в музеї історії Надвірянщини Ваших речей надто багато. Таке враження, що це Ваш приватний музей¹³².

З урахуванням певних факторів, можна простежити динаміку актуальності даного виставкового середовища. Факторами, які слід врахувати перед тим, як розпочати аналіз даної статистики, є умовна відповідність кількості записаних відгуків з реальною кількістю відвідувачів музею, адже відгуки залишає не значний відсоток відвідувачів і прямо залежить від категорії відвідувачів. Скажімо відгуки, як правило, частіше залишають іноземці, мешканці інших областей України, люди, які знайомі з Володимиром Луцівом особисто чи опосередковано тощо. Не всі музейні екскурсії можуть завершуватися в залі поруч з книгою відгуків.

Наступний фактор, на який слід звернути увагу, стосується того, що до вибору відвідувачів є дві книги відгуків. Відповідно можна припустити, що у книзі відгуків, яка є у фокусі даного дослідження, буде більше коментарів щодо експозиції фонду Луціва, і менше щодо головної експозиції музею, або ж відвідувач вирішить залишити відгук тільки в одній із них. Серед записів значний відсоток займають колективні відгуки, які залишає одна особа від імені цілого колективу, що теж впливає на репрезентативність аналізу.

Систематизувавши дані про дату, коли відгуки були написані, вдалося встановити сезонну динаміку відвідин музею (див. Додаток №28а). У період з травня по жовтень фіксується найбільше записів у книзі відгуків, середній показник за 20 років для цього періоду це 31 відгук на місяць. Це можна пояснити тим, що дана тенденція накладається у часі з триванням туристичного періоду в регіоні з одного боку, а з другого, що категорія гостей міста більш вмотивована відвідувати музей та залишати коментарі у книзі відгуків, що є

¹³² Книга відгуків фонду ім. Володимира Луціва... с. 18.

цілком зрозумілим. Ще однією головною категорією відвідувачів є молодь шкільного віку, у книзі представлено сумарно 27 особистих та колективних відгуків представників цієї категорії. Найбільша активність відвідування музею шкільною молоддю припадає на червень, вересень та жовтень. Показник за 20 років для періоду з листопада по квітень в середньому становить 7 відгуків у місяць, що свідчить про вплив опалювального сезону на зменшення тенденції щодо відвідувань музею.

Якщо проаналізувати статистику кількості залишених відгуків впродовж 2001 – 2021 років (див. Додаток 32б), видно, що найбільша кількість відгуків (52) припадає на 2002 рік. Це очевидно свідчить про значний інтерес відвідувачів щодо даної експозиції, який в наступні два роки зменшився трохи більше ніж у двічі. Значна хвиля зацікавлення у 2002 році, може пояснюватися “вау” ефектом, який є притаманним для нових виставкових середовищ. З 2003-го видно стабілізацію динаміки відгуків, яка до 2008 в середньому становить 18 відгуків у рік, а з 2009 по 2021 ця цифра зменшується до 7 відгуків за рік. Значний спад динаміки кількості відгуків яскраво видно в 2005 році, 2014-тому та 2020-му. Можна припустити, що спад музейної відвідуваності рік після значних соціально-політичних потрясінь. Так у 2005 році, у якому мали місце події Помаранчевої революції, кількість відгуків скоротилася в 2.5 рази у порівнянні з попереднім роком, а в 2014-му році втричі. Схожа тенденція простежується в 2020-му році після почату пандемії Covid-19 та перманентне закриття музею внаслідок карантинних обмежень.

Важливим для розуміння музею є також те, як сприймалися експозиції та загалом розуміння локальної історії Надвірнянщини. Варто розглянути кілька окремих ознак, що дозволяють краще дослідити та зрозуміти вплив виставки на людей та прослідкувати, чи могла б виставка опираючись на певні коментарі змінюватися та вдосконалюватися. Одним із факторів, які варто проаналізувати є географічний фактор, це дає розуміння чи були окремі експозиції популярними

та чи вони внесли вплив на відвідуваність. Завдяки аналізу окремих відгуків, можна також і дослідити, які основні ідеї чи думки з'являлися у людей після відвідування музею і чи це відповідало очікуванню. Загалом книга відгуків налічує велику частину людей, які територіально знаходилися на Надвірнянщині, тобто основна частина відвідувачів проживає на території міста Надвірна, або околицях.

Варто припустити, що локальна історія для окремої частини суспільства є важливою. Цей висновок можна зробити з низки відгуків, які засвідчують, що відвідувачі експозиції походять з Надвірнянщини, таким чином, можна зрозуміти, що експозиції, які пропонує музей були успішними та досягли своїх цілей. Про цю успішність музею, говорить і те, що низка відгуків була зроблена іноземною мовою: російською, англійською, польською, італійською, німецькою, данською, нідерландською та французькою. Цей фактор дає також розуміння, що експозиція, яка виставлялася була якісною, що дозволяло поширювати інформацію про музей зокрема серед іноземних туристів.

Велика частина відгуків були зроблені людьми і з Заходу, Півночі та Сходу України, що вказує на актуальність головної ідеї експозиції музею широкій аудиторії. Музей та його експозиції є популярними в окремих колах та серед людей, які цікавляться локальною історією та бажають зрозуміти історію певного регіону. Варто також викормити, що частина відгуків відображає патріотичні погляди відвідувачів зокрема відгуки відображають важливість знання історії для як для життя так і в рамках державності. Це дещо відрізняється від іноземних коментарів, оскільки вони не мають першочергової емоційної прив'язки до міста та його історії, втім, навіть попри це, іноземці також вказують на своє співпережиття експозиційного наративу. Таким чином, можна зрозуміти, що іноземні відвідувачі сприймали експозицію через призму незнання української історії та спроби зрозуміти її важливість в світовому контексті. На цьому також наголошує Уляна Бошко, яка розповідає щодо зміни форми подачі

нарративу для іноземці¹³³. Зокрема, українські відвідувачі також часто звертали увагу на організацію виставки та загалом якість досліджень, які були представлені музеєм та важливість загальної музейної експозиції та фонду Володимира Луціва у контексті збереження локальної спадщини.

Проаналізувавши книгу відгуків, вдалося простежити вплив експозиції на емоційну складову сприйняття відвідувачів, втім об'єктивно оцінити вплив експозиції на формування національної свідомості відвідувачів не вдалося. У книзі відвідувачі як правило зазначають свої емоції та пережиття, роздуми, що їх охоплюють по завершенню екскурсії. Здебільшого серед таких відгуків є вдячність музею та музейним працівникам за збереження та передачу історичної спадщини, вдячність Луціву за мистецьку діяльність та підтримку збереження місцевої історичної спадщини, а третина відгуків осмислює важливість сформованого музейного нарративу. Аналіз книги відгуків підтверджує тезу Джона Фалька та Лінн Діркінг щодо складності та багаторівневості феномену навчання в музейних установах, через велику кількість змінних та брак контекстуальної основи, що б допомогла оцінити цей феномен. Для дослідження даного явища слід використовувати інший підхід, який би полягав у форматі проходження відвідувачами спеціально складених опитників до та після відвідин музейної експозиції.

Натомість досліджуваний формат опитування давав змогу відвідувачам не просто обдумати та висловити свої враження щодо екскурсії виставковим середовищем, а й особисто звернутися до ключового героя експозиції «славні країни». Відгуки підтверджують те, що для багатьох людей історія репрезентована під час екскурсії ставала справжнім відкриттям, особливо це стосується відвідувачів з інших регіонів України. Щодо запиту, з яким найчастіше приходять відвідувачі до музею, можна виділити декілька найпоширеніших: культурно-пізнавальний, тобто бажання дізнатися більше про локальну історію міста, цілеспрямований візит задля ознайомлення з

¹³³ Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 13.11.2021...

експозицією Володимира Луціва та експозиції музею в цілому, та планові освітньо-виховні візити до музею в рамках навчального плану місцевих освітніх закладів. Крім того кількісний аналіз книги відгуків дозволив визначити спадну тенденцію до запису відгуків, що може свідчити про зменшення актуальності експозиційних зал фонду Луціва та вплив соціополітичних потрясінь на загальну тенденцію музейних відвідувань.

3.2. Висвітлення діяльності музею у місцевій пресі

Наступним оригінальним джерелом, яке дає змогу дослідити взаємозв'язок між музеєм, його експозицією та його аудиторією, а також вплив сформованого музеєм нарративу локальної історії, є тематичний альбом присвячений історії розвитку музею. Даний альбом в основному складається з газетних вирізок, присвячених висвітленню діяльності музею та фотографій музейної експозиції, які в більшій мірі є об'єднаними в певні тематичні блоки: «Історія музею», «Голос молоді», «Хресна дорога в Карпатах 1945-1954. Зал №4» тощо. Даний альбом, який також схожий на формат теки, складається з 53-х цілісних сторінок та 37-ми додаткових газетних вирізок, які були мною оцифровані¹³⁴ та проаналізовані. Він був упорядкований Олександром Зварчук невдовзі після відкриття музею, ймовірно, з метою накопичення та збереження публікацій місцевої преси, що стосувалися діяльності Надвірнянського музею визвольної боротьби. Після смерті Зварчук в січні 2015 року, працівники музею продовжували доповнювати альбом свіжими матеріалами, про що свідчать газетні публікації від листопада 2015 року по жовтень 2019-го. Станом на жовтень 2021 року альбом зберігається в музейному архіві.

Загалом альбом містить 85 газетних вирізок від квітня 1996 року по травень 2022-го¹³⁵, чотири сторінки надрукованої на друкарській машинці стенограми, що розповідає закулісні деталі створення музею і формування його

¹³⁴ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини», музейний архів, м. Надвірна. - 88 с. . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/hJ5m6mk> (07.06.2022).

¹³⁵ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.01-05,07,11-16,18-19,21-22,25-30,32-37, 39-52, 54-88.

експозиції, одинадцять фотографій 2-ї, 3-ї, 4-ї, 6-ї¹³⁶ зали першої експозиції музею, фото підвальної експозиції та фото експозиції за 2002 рік¹³⁷, першої зали другого поверху приуроченій лісовій промисловості краю. У альбомі присутній оригінал листа за листопад 1998 року від голови КУ Братства 1-ої УД УНА в США Євгена Шипайла до директорки музею, де перший висловлює шану до праці Зварчук та повідомляє про написану ними статтю у тижневику “Свобода” приурочену творенню музею у Надвірній¹³⁸. На останній сторінці альбому розміщена ювілейна відзнака ім. Степана Бандери у вигляді грамоти та медалі, присвоєна музею з нагоди сторіччя з Дня народження провідника ОУН за заслуги в національно-визвольній боротьбі, в утвердженні й розбудові держави¹³⁹.

Через нелогічну послідовність деяких сторінок та браку інформації щодо першої та п’ятої виставкової зали, я припускаю, що деякі оригінальні сторінки альбому не збереглися. Не зважаючи на це, а також індивідуальний метод підбору матеріалів для формування альбому, представлену вибірку газетних публікацій можна вважати репрезентативною, з огляду на завдання мого дослідження, кількість представлених вирізок та хронологічну системність їх збереження. Аналіз публікацій місцевої преси на базі представленої вибірки проливає світло на інші напрямки діяльності музею.

Науково-дослідницька робота Олександри Зварчук в 2000-х роках була спрямована на публікацію досліджень Надвірнянського осередку товариства “Меморіал”¹⁴⁰. У 2005 році під упорядкування О. Зварчук та І. Муралья була опублікована невелика книжка накладом в 300 примірників під назвою “Ми ласки у ката не просили”¹⁴¹, яка розкривала читачу історію підвальної експозиції музею, заснування першої експозиції та освячення приміщення¹⁴², містить спогади людей, що зазнали тортур у цьому місці, систематизує та дає аналіз

¹³⁶ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 01, 16, 23,27,31.

¹³⁷ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»...с. 38-39.

¹³⁸ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»...с. 24.

¹³⁹ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»...с. 53.

¹⁴⁰ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»...с. 51.

¹⁴¹ Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили*... с.26

¹⁴² Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.27.

написам збереженим на стінах колишньої в'язниці. Ця книга виконувала подвійне завдання, по-перше публікувала дослідження зроблені довкола підвальної експозиції музею, а також закликала містян долучатися до ідентифікації написів знайдених у підвальному приміщенні. Пізніше у 2008-му році під упорядкуванням Олександри Зварчук було опубліковану монографію “Надвірнящина: хресна дорога народного болю”, яка містить детальний опис історико-просвітницької діяльності осередку, розкопок, перепоховань, упорядкування списків краян, які були в лавах УСС та УПА, публікацію усно історичних свідчень очевидців подій тощо. Власне завдяки впорядкуванню та публікації даної монографії команда музею була нагороджена згаданою вище відзнакою імені Степана Бандери¹⁴³, що міститься в досліджуваному альбомі.

Команда музею також брала участь науковій конференції з нагоди 70-тої річниці Акту відновлення Української держави¹⁴⁴ та готувала до публікації в місцевій газеті історичні довідки про деяких благодійників музею¹⁴⁵ громадсько-політичних діячів¹⁴⁶, історичних культурних діячів¹⁴⁷ краю тощо. Також музейні працівники готували для публікації матеріали до річниць пам'ятних дат: “ Тяжкий відгомін “золотого вересня” 1939 -го ”¹⁴⁸, “ Пам'яті Страчених нацистами українців поблизу Ворохти і перепоховання”¹⁴⁹, а також влаштовували тематичні виставки¹⁵⁰. Серед публікацій також є оригінальне дослідження історії Надвірнянських футбольних клубів міжвоєнного періоду¹⁵¹.

У 2008 році після відходу на пенсію Олександри Зварчук, колектив музею оновився і зріс до трьох осіб Наталі Зварчук, Уляни Бошко та Андрія Василюва до яких годом долучилася Ірина Демянчук, які, крім наукової діяльності, почали розвивати виставковий напрям музейної діяльності¹⁵² Скажімо ця активність

¹⁴³ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 54.

¹⁴⁴ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 52.

¹⁴⁵ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 42,62,79,80,81.

¹⁴⁶ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.66.

¹⁴⁷ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.83.

¹⁴⁸ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.69.

¹⁴⁹ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.73.

¹⁵⁰ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.58.

¹⁵¹ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.57./

¹⁵² Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 17.06.2022...

простежується у газетних публікаціях, де є чимало згадок про регулярні виставки місцевих художників та митців. В газетних публікаціях є згадки про виставку робіт в приміщенні музею місцевої художниці Галини Винник¹⁵³, виставку робіт Дмитра Угринюка, лауреата районної літературно-мистецької премії ім. Надії Попович¹⁵⁴, а також виставки творчих робіт Наталії Сапіжак, Людмили Ракітної¹⁵⁵, Богдана Янка¹⁵⁶, художника-аматора Степана Герелишина¹⁵⁷ та виставка трьох митців в жовтні 2019 року приурочена до свята Покрови та Дня захисника України¹⁵⁸. Також музей долучився до благодійного аукціону робіт молодих місцевих художниць Розаліни Йовни та Іванни Мельник¹⁵⁹. Персональні виставки місцевих вишивальниць, колишньої зв'язкової УПА Параски Лукач¹⁶⁰ та модерної майстрині Олени Данів¹⁶¹ також мали місце у виставковій залі музею.

Також у газетних вирізках є згадки про фото мистецькі виставки¹⁶², оригінальну виставку дитячих іграшок минувшини¹⁶³, зустріч з солістом гурту “Мері” Віктором Винником¹⁶⁴ влаштування акції “Повернення додому” на підтримку військовополонених моряків захоплених у районі Керченської протоки у листопаді 2018 року. організованої рідними та сестрою наймолодшого військового полоненого моряка Андрія Ейдера¹⁶⁵. З огляду тематики газетних публікацій щодо діяльності музею, видно чіткі вектори діяльності музейної команди, яка в двохтисячних роках фокусувалася на систематизації та публікації напрацювань та матеріалів зібраних Надвірнянським осередком товариством “Меморіал”. Пізніше в наукова діяльність Надвірнянських музеєзнавців у світлі

¹⁵³ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.71.

¹⁵⁴ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.67.

¹⁵⁵ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.65.

¹⁵⁶ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.59./

¹⁵⁷ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.60.

¹⁵⁸ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.78.

¹⁵⁹ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.76.

¹⁶⁰ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.75.

¹⁶¹ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.82.

¹⁶² Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.86.

¹⁶³ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.64.

¹⁶⁴ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с.56.

¹⁶⁵ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 28.

місцевої преси зосереджується на регулярних тематичних колонках та публікації цікавих сторінок соціокультурної історії міста. Крім того газетна вибірка розповідає про залучення колективу та зал музею до благодійних та культурно-мистецьких виставок місцевих митців та організації власних тематичних виставок.

У альбомі також містяться газетні вирізки, що дають певне уявлення щодо музейної аудиторії. У випуску місцевої газети “Народна воля” за грудень 2003 року¹⁶⁶ опублікована стаття про візит ліцеїстів Надвірнянського військового ліцею, згодом такі екскурсії ліцеїстів стануть традицією в рамках, якої першокурсники мають відвідати екскурсію музеєм перед данням урочистої присяги¹⁶⁷. Вартим уваги також є відгук туристів з Луганщини, які після відвідин підвальної експозиції музею порівнювали його з будинком Васьнова, що в Луганську, де в 1930-х роках діяла аналогічна катівня НКВС¹⁶⁸. У статті в Народній Волі за липень 2000-го року Олександра Зварчук звертається до мешканців міста щодо важливості національної ідеї та небезпеку того, що державні діячі часто не є національно свідомими, такими, які бажають Україні добра і готові за неї померти, а більшість населення натомість “дивиться щоб потягнути і вимагати все”¹⁶⁹. Дана стаття є важливою для розуміння громадянської позиції та візії директорки музею, яка була інтегрована у місію постійної експозиції музею:

Для національної держави цим стержнем є національна ідея. І ось для цієї мети – кожний експонат музею, кожний документ і – моя розповідь. Мені здається, що вийшовши з дверей останнього залу музею, люди стають українськішими¹⁷⁰

¹⁶⁶ Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 23.10.2021...

¹⁶⁷ Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 23.10.2021...

¹⁶⁸ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 29

¹⁶⁹ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 30.

¹⁷⁰ Там само.

Серед газетних вирізок також є такі, які розповідають про розміщення енциклопедичної сторінки присвяченій Надвірнянському музею визвольної боротьби в альманасі, що упорядковувала Управа Братства 1-ої Української дивізії УНА, яка розміщена у Торонто¹⁷¹. Публікація «Народної волі» за грудень 2005 року розповідає про широку географію відвідувачів музею¹⁷², а у випуску цієї ж газети за травень 2016-го року згадується про візит до музею боксерської делегації з Ірландії¹⁷³. Серед відомих людей, які свого часу відвідали музей були народні депутати – І. Білас, Л. Лук'яненко, М. Ратушний, Є. Марчук, Г. Дем'ян, В. Костицький, Р. Круцик, О. Матківський, І. Зварич, хори «Прометей», «Благовіст» зі Львова. Головною аудиторією до якої звертається директорка музею є громада та влада міста. У газетних публікація Зварчук часто наголошує на важливості музею та аргументує це великою кількістю іноземних відвідувачів та відомих людей. Ці повідомлення адресуються мешканцям та владі міста і можуть свідчити про брак належної підтримки від влади у різний період існування музею, і можливо про зменшення кількості відвідування самого музею.

Ще однією проблематикою діяльності музею, яку можна виокремити з газетної вибірки є власне проблеми та виклики музею. Заклик Зварчук до моральної та фінансової підтримки музею¹⁷⁴ є цілком зрозумілим, адже до 2000-х років музей не мав статусу державного¹⁷⁵, а Зварчук та команда музею працювали на волонтерській основі. Відповідно питання ремонту приміщення чи оновлення зал було гострим і потребувало залучення коштів зовні. Питання фінансів та залучення коштів на потреби музею є актуальним питанням впродовж довго періоду часу. Скажімо у статті «Народної волі» 2008 року Зварчук знову апелює до влади та громадськості з метою звернути їх увагу на потребу ремонтних робіт приміщення, яке постраждало після повені 2008 року¹⁷⁶.

¹⁷¹ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 32

¹⁷² Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 47.

¹⁷³ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 55.

¹⁷⁴ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 30.

¹⁷⁵ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 42.

¹⁷⁶ Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 50.

Ще одніа проблема, якою ділиться Зварчук в публікації з промовистою назвою “А нам – “по цимбалах”, або що з нами сталося?”¹⁷⁷ в тій же ж газеті за 2005 рік є малої кількості учасників на подіях організованих союзом українок та музею. Директорка обурюється тим, що на урочистості до 149-ї річниці від дня народження Івана-Франка, прийшла мала кількість людей, а після Помаранчевої революції у суспільстві настала швидка апатія¹⁷⁸. “Якщо всі будемо байдужими, то ця нація загине. Тому вшануймо світочів національної ідеї” – закликає Зварчук у своїй статті. Згадана «апатія» й байдужість суспільства щодо заходів, які проводив «Меморіал» з «Союзом країнок» заслуговує окремого дослідження. З однієї сторони можна зробити припущення, що формат урочистого святкування таких заходів потребував певної модернізації форми та методу його проведення, а з другої сторони запити суспільства щодо святкувань урочистих подій міг змінитися після подій Помаранчевої революції.

У контексті розділу, аналіз альбому впорядкованого Олександром Зварчук та працівниками музею, дає змогу глянути на процес формування експозиції а відповідно наративу місцевої історії з ще однієї перспективи. Дане джерело проливає світло на ключові вектори діяльності Олександри Зварчук та музейної команди, якими були впорядкування та публікація дослідницької спадщини товариства «Меморіал», розвиток співпраці з спільнотою краю та виставкової діяльності, робота над збереженням приміщення музею. Крім цього газетна вибірка дає можливість зрозуміти переконання засновниці та директорки музею Олександри Зварчук та вплив її поглядів на формування постійної експозиції музею Надвірнянщини.

¹⁷⁷ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 61.

¹⁷⁸ Альбом « Музей визвольної боротьби Надвірнянщини»... с. 61.

ВИСНОВКИ

У результаті діяльності Надвірнянського осередку історико-просвітницького товариства “Меморіал” почав формуватися новий наратив історії міста та району. Цей наратив, як і діяльність місцевого осередку “Меморіалу”, мав як історико-просвітницький, так і патріотично-виховний характер. На практиці це стосувалося як висвітлення злочинів німецьких та радянських силових структур в регіоні, що мали місце під час та після Другої світової війни, так і популяризації історії боротьби українців за свою державність, яка мала патріотично-виховну мету. Спільно з громадськістю, місцевими новоствореними громадськими організаціями та політичними партіями, товариство “Меморіал” вплинуло на декомунізацію публічного простору міста і ініціювало ідею створення музею визвольної боротьби.

Приміщення музею було вибрано цілеспрямовано, адже містянам та членам товариства було відомо про відділок гестапо та катівню НКВС, які там діяли в різний час. Крім того сам по собі будинок виявився носієм місцевої історії, адже історія приміщення охоплює довоєнну єврейську спадщину історії міста. Заснування музею та формування його першої постійної експозиції відбувалося паралельно з громадською, історико-дослідницькою роботою товариства “Меморіал”, результати напрацювань якої згодом стануть лейтмотивом майбутньої експозиції. Головною ідеєю цього наративу стане розповідь про боротьбу української нації за державність, а ключовим завданням – виховання в громадськості й молоді українського патріотизму.

Даний концепт експозиції в головному залишався не змінним до кінця 2010-х років, а відкриття нових виставкових зал на другому поверсі будинку доповнили цей змінивши його фокус боротьби з минулого у майбутнє. Наратив першої експозиції був сформований українцями, вихідцями не з Надвірної, що не знали про довоєнний період історії міста, відповідно за межами цього наративу залишалася багатонаціональна історія Надвірної до Другої світової війни, яка з часом почала детальніше досліджуватися і згодом стала одним із

основних фокусів дослідження другого покоління музейної команди. Їхні напрацювання у цій царині згодом трансформуються в оновлену експозицію перших двох зал першого поверху, де буде представлений соціокультурний вектор локальної історії головним завданням якого є розкриття багатонаціональну спадщину Надвірної. Дана трансформація фокусу дослідження та зміна нарративу локальної історії є одним з вимірів ширшого переходу політики пам'яті в Україні на рейки самокритичності та рефлексивності, що є важливими складовими відповідальної культури пам'ятання.

Дослідження альбому впорядкованого Олександром Зварчук та працівниками музею, дає змогу глянути на процес формування експозиції та нарративу локальної історії з ще однієї перспективи. Дане джерело проливає світло на ключові вектори діяльності Олександри Зварчук та музейної команди, якими були впорядкування та публікація дослідницької спадщини товариства "Меморіал", активний розвиток виставкової діяльності. Дане джерело дає змогу дізнатися більше про О. Зварчук та вплив її поглядів й переконань на формування постійної експозиції музею Надвірнянщини. Репрезентація музею у публікаціях місцевих газет, як правило, здійснюється з середини на зовні, тобто про виставки та пам'ятні події з історії музею, чи міста, мають авторство когось із співробітників музею. Щодо висвітлення діяльності Музею історії Надвірнянщини «ззовні» має декілька прикладів у вибірці альбому. Характерне воно тим, що ця комунікація до громадськості про музей здійснюється зазвичай відвідувачами з інших регіонів України, або ж з закордону, для яких Музей історії Надвірнянщини є новинкою та певним відкриттям.

Аналіз музейної книги відгуків у поєднанні з дослідженням музейної діяльності через призму газетних публікацій дає можливість глянути на формування нарративу локальної історії та функціонування музею з нової перспективи. Запропонована мною гіпотеза щодо даної книги відгуків, як джерела, що допоможе оцінити вплив виставкового середовища на формування національної свідомості відвідувачів виявилася хибною. Натомість було

розглянуто Музей історії Надвірнянщини, як простір, що зберігає та поширює збірний образ української культурної ідентичності. Завдяки кількісному аналізу книги відгуків фонду Володимира Луціва вдалося встановити динаміку сезонного відвідування музею, спадну актуальність експозиції фонду Луціва у розрізі двадцяти років та негативний вплив соціополітичних потрясінь на динаміку відвідування експозиції. З огляду на дану динаміку було зроблено припущення про зміну актуальності історичної спадщини щодо формування української ідентичності, яка зазнавала трансформації після революцій 2005-го та 2014-го років, однак враховуючи деякі недоліки репрезентативності джерела, дана гіпотеза потребує окремого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела:

1. Альбом «Музей визвольної боротьби Надвірнянщини», музейний архів, м. Надвірна. - 88 с. . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/hJ5m6mk>
2. Довідник українських музеїв, доступних для людей з особливими потребами. Виданий за підтримки MuzeumRegionale wstaloj woli, 2015.
3. Книга відгуків музею Історії Надвірнянщини (1995 - 2017рр.), м. Надвірна. – 171 с.
4. Книга відгуків музею Історії Надвірнянщини (2017 - 2021рр.), м. Надвірна. – 17 с.
5. Книга відгуків фонду ім. Володимира Луціва, музей історії Надвірнянщини з 1995 ро43 , м. Надвірна. – 81 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cutt.ly/bKwbZ1K> (07.06.2022).

Джерела усної історії:

6. Інтерв'ю з Ангеліною Вдовченко, від 18.07.2019, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович
7. Інтерв'ю з Ярославом Лазорком, від 05.08.2019, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович
8. Інтерв'ю з Василем Половком, від 28.01.2021, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович
9. Інтерв'ю з Марією Ісопенко, від 28.02.2021, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович
10. Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 23.10.2021, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович

11.Інтерв'ю з Уляною Бошко, від 13.11.2021, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович

12.Інтерв'ю з Андрієм Василівим, від 17.02.2022, м. Надвірна. Інтерв'юер: Михайло Попович

Відеоджерела:

13.YouTube канал Nadvirna TV: *«Нафтокімік прикарпаття» 100 років Надвірна ТБ 2002 рік* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=fm8985eAuE> (06.06.2022).

14.YouTube канал Nadvirna TV: *Місто в експонатах* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=BHiOCvMKhOY> (04.06.2022).

15. YouTube канал Nadvirna TV: *Музею історії Надвірняниціни 25 років* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=7NCNuJ6JPDE&t=2s> (04.06.2022).

16.YouTube канал Олександра Тимощенка: *Етно фестиваль Дженджур Фист 2019 р. місто Надвірна* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=0fxHa3ATj9w> (04.06.2022).

Опубліковані джерела:

17.Андрійович М. Трагедія надвірнянського гетто та урочища Буковинка // Народна Воля. Надвірна, 2012. 16,26 листопада

18.Велика Ідея. Мистецька резиденція замку "Краснодвір" в м. Надвірна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://biggggidea.com/project/mistetska-rezidentsiya-zamku-krasnodvir-v-mnadvirna/> (04.05.2022).

19.Довідник по українських музеях, доступних для людей з особливими потребами MuzeumRegionale wstalowej woli березень 2015

- 20.Дутчак Л. Музею історії Надвірнянщини: 25 // Народна Воля. Надвірна, 2020. 11 грудня
- 21.Співак О. Глодан Р. Ліцеїсти у музеї історії Надвірнянщини Буковинка // Народна Воля. Надвірна, 2003 16 грудня

Література:

- 22.Бродель Ф. *Ідентичність Франції* // Вступ /пер. з франц. Київ: Видавництво жупанського, 2013, с. 5-18.
- 23.Вайдахер Ф. *Загальна музеологія. Посібник*. пер. з нім. В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаревич. Львів: Літопис, 2005. 632 с.
- 24.Галицький кореспондент: *висота 1350: до бункера Грома* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gk-press.if.ua/x10310/> (24.01.2022).
- 25.Гандзюк Р. *Надвірна. Історичний нарис від найдавніших часів до наших днів*. Івано-Франківськ: Сіверсія, 1999. с. 276 с.
- 26.Горішевський П Мельник В. *Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв*. Івано-Франківськ: Плай, 2005. 63 с.
- 27.Зварчук О. *Хресна дорога народного болю*. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2008. 583 с.
- 28.Луців Є. *Причетність: «Меморіал»*. Надвірна: ТОВ Надвірнянська друкарня, 2004. 53 с.
- 29.Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили*. Надвірна: Музей історії Надвірнянщини, 2005. 26 с.
- 30.Пастушенко Т. *Метод усної історії та усно історичні дослідження в Україні*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://klio-mukolaiv.at.ua/prochutatu/usna_istorija.pdf (25.04.2021).
- 31.Сіренко С. *Як ремонтують Пнівський замок* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<https://mi100.info/2019/04/14/yak-remontuyut-pnivskyj-zamok-foto/> (04.06.2022).

- 32.Склокіна І. *Ностальгія пов'язана із браком позитивного бачення майбутнього* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina.html> (07.06.2022).
- 33.Склокіна І. *Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2021/sklokina-radyanska-pamyat-pro-vijnu.htm> (09.06.2022).
- 34.Скрипник Г. *Луців Володимир Гаврилович // Українська музична енциклопедія*. Т. 3: [Л – М]. Київ : ІМФЕ НАНУ, 2011. с. 207.
- 35.Сурмач О. *Музейна справа. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 273 с.
- 36.Carmi I. *Nadworna, Stanislav District // Memorial and Records (Nadvirna, Ukraine)* / scan. Anita. Tel Aviv: Citron the Landsmanshaft of Nadworna in Israel and America, 1975. 66. p.
- 37.Falk J. Lynn D. Blackwell W. *Living in a Learning Society: Museums and Free-choice Learning // A Companion to Museum Studies* Edition: Volume 15. Blackwell, 2007, p. 325 – 328.
- 38.Gesher Galicia: *Nadworna Interactive Data Map 1847* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://maps.geshergalicia.org/datamap/nadworna-nadvirna-1847/> (31.05.2022).
- 39.Harris J. *Embodiment in the Museum. What is a Museum?* // ICOFOM Study Series. vol. 43b. Curtin University, 2015, p. 101-115.
- 40.Kean H., Martin P. *The Public History Reader*. London: Routledge, 2013. 384 p.
- 41.Sayer F. *Public History A practical guide*. London: Bloomsbury Academic, 2019. 400 p.

ДОДАТКИ

Додаток №1

Медіархів Музею історії Надвірнянщини (Надвірна)

Попович М. Приватний медіархів автора

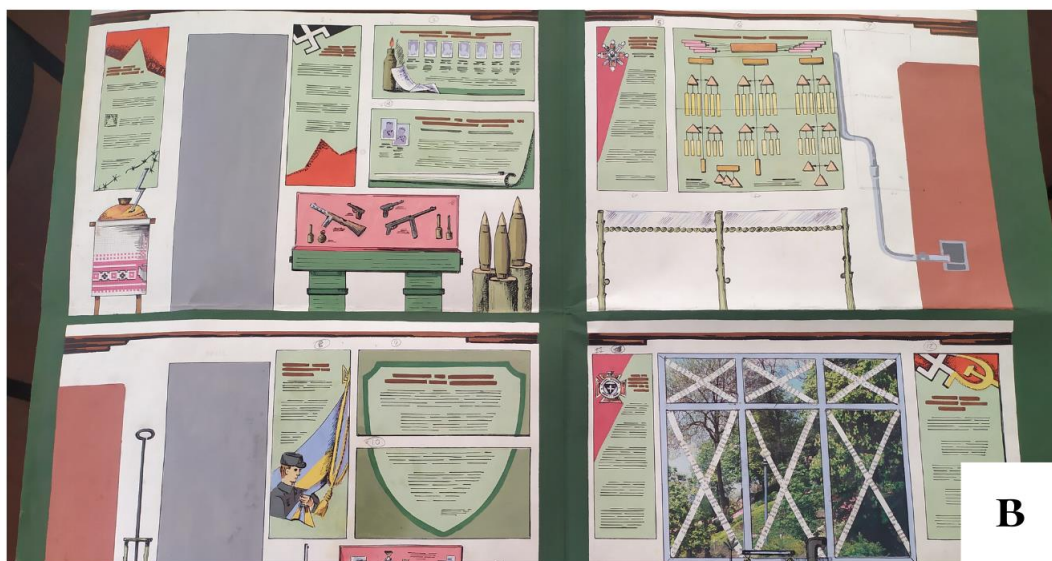
«Стой! Кто піде далі буде розстріляний!» Медіаархів Музею історії Надвірнянщини (Надвірна)

а

б

в

Архів Музею історії Надвірнянщини (Надвірна)

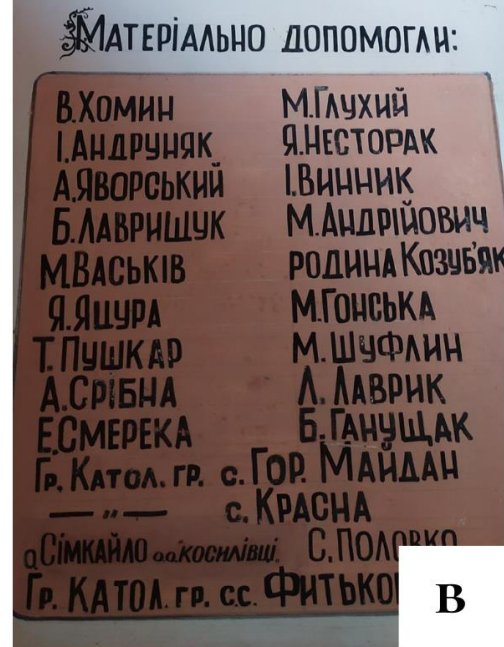
а

Ініціативу створення музею взяло на себе історико-просвітницьке товариство «МЕМОРИАЛ». Художнє оформлення планшетів здійснивали: Я. Левницький, Т. Олійник, Т. Гомз'як. Текстові матеріали зібрала О. Зварчук. МУЗЕЙ ВІДКРИТО ЗХІІ-1905р.

б

в

г

а

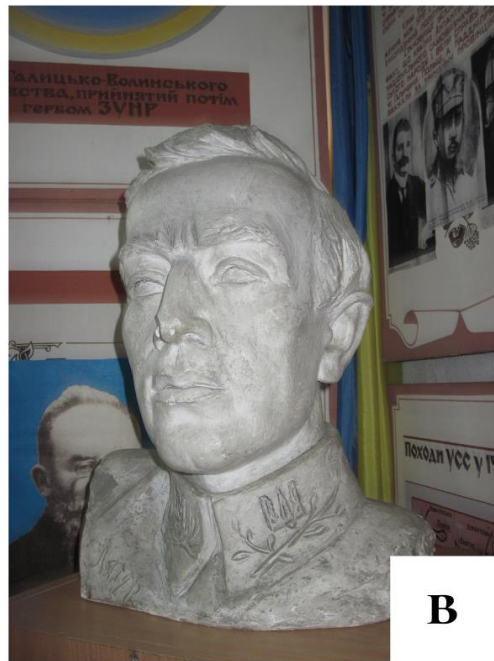

б

в

Медіаархів Музею історії Надвірнянщини (Надвірна)

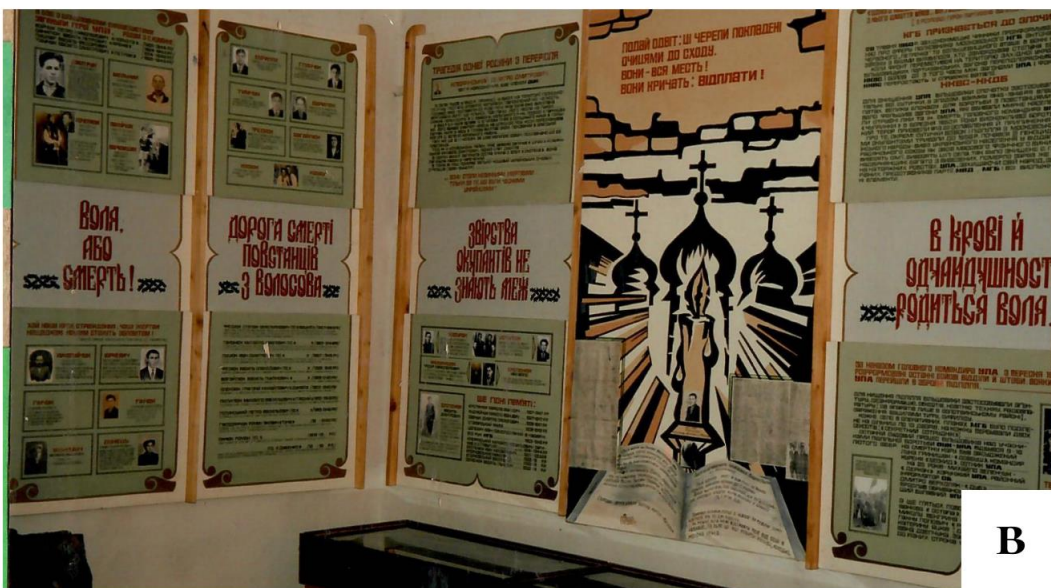

а

б

в

Додаток №11 а, в Медіаархів Музею історії Надвірнянщини (Надвірна)

Додаток №11 б Попович М. Приватний медіаархів автора

а

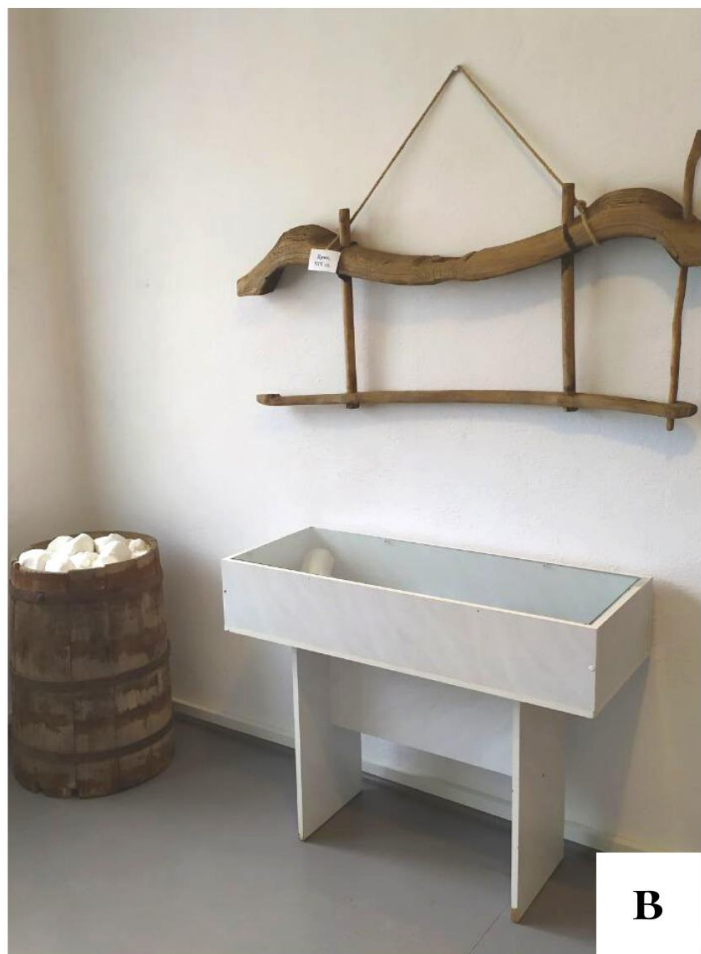
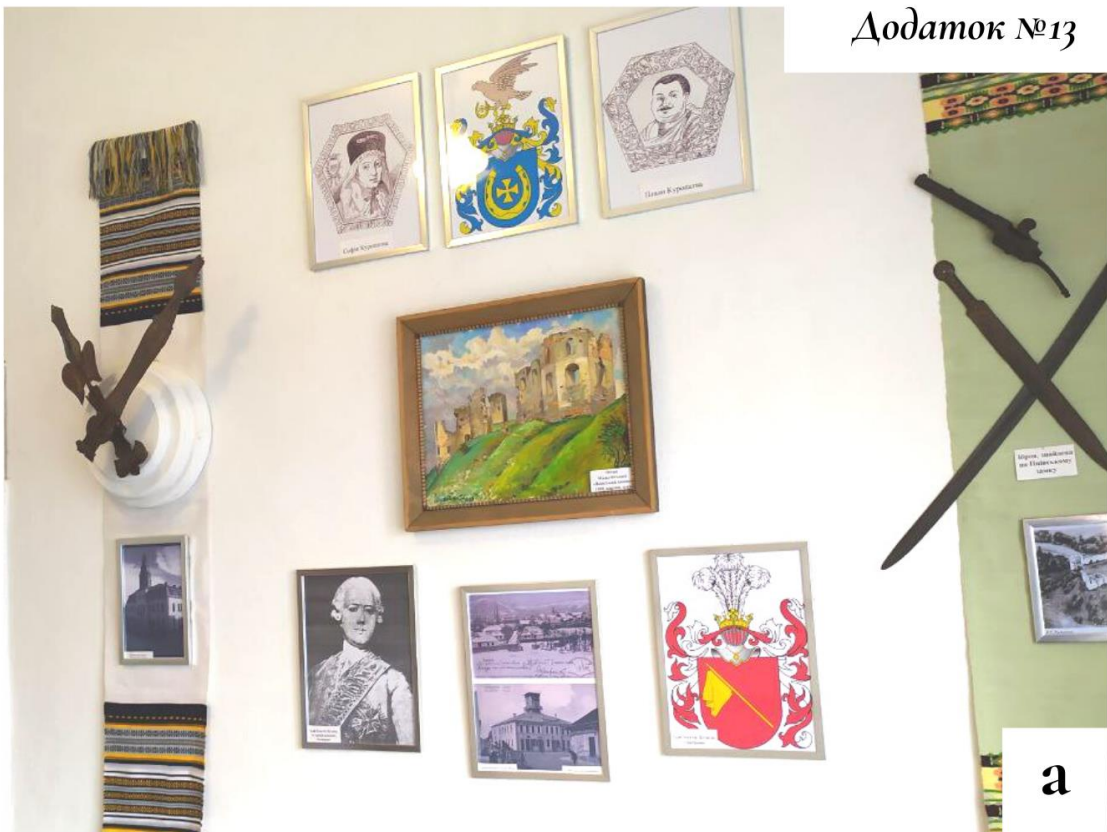
б

в

Додаток 12а Медіаархів Музею історії Надвірнянщини (Надвірна)

Додатки 12б,в Попович М. Приватний медіаархів автора

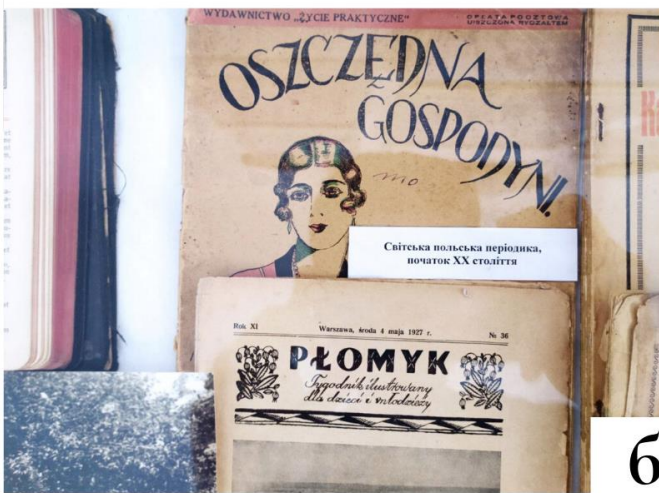

а

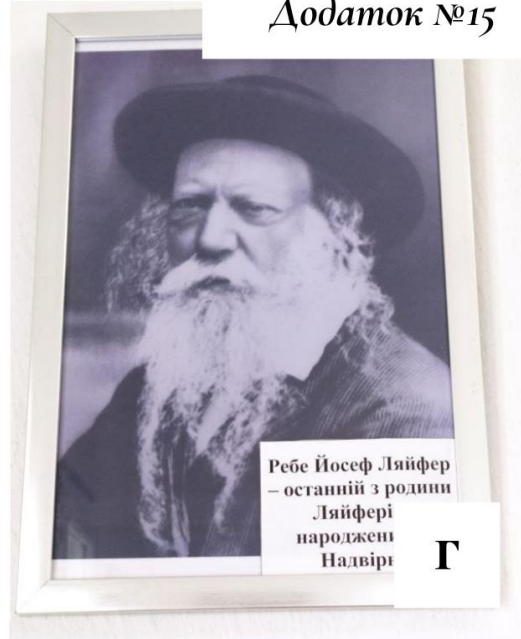
б

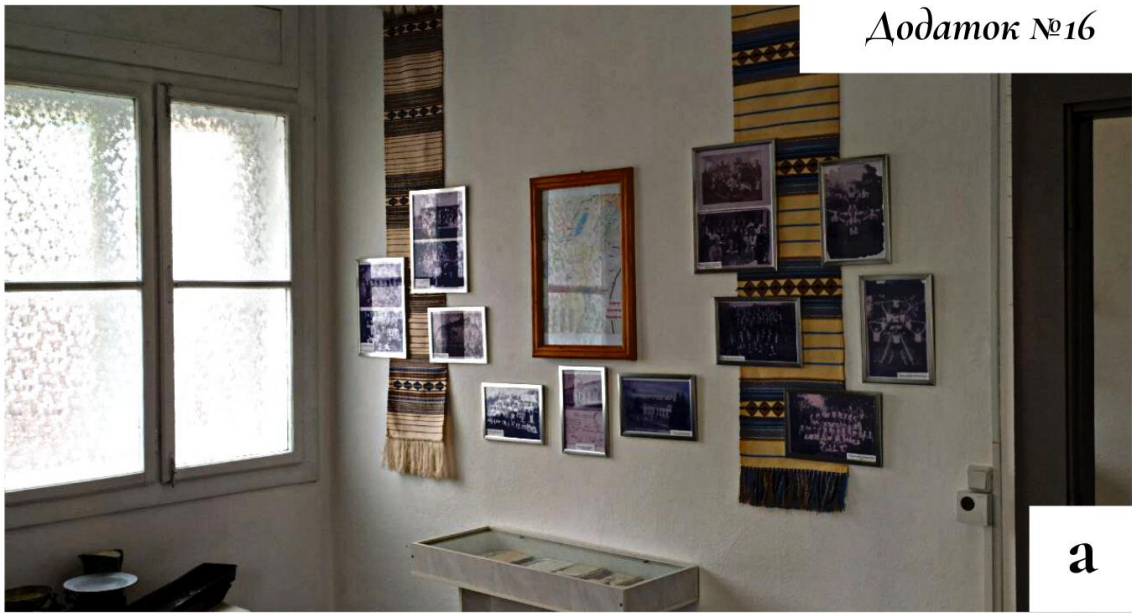

б

г

а

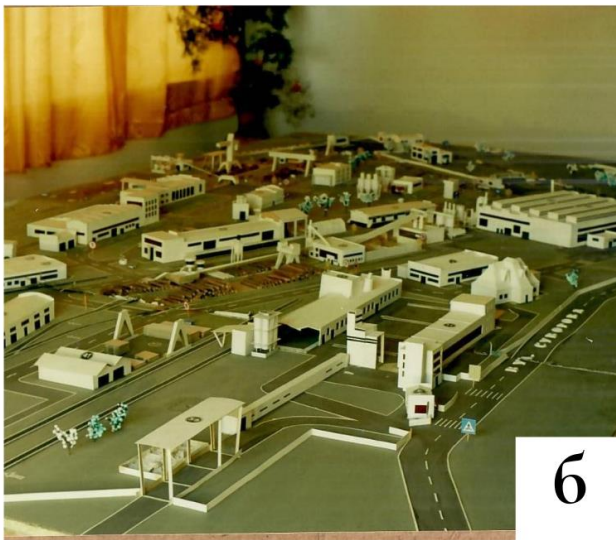
б

в

г

Медіаархів Музею історії Надвірнянщини (Надвірна)

Додаток №18

Є

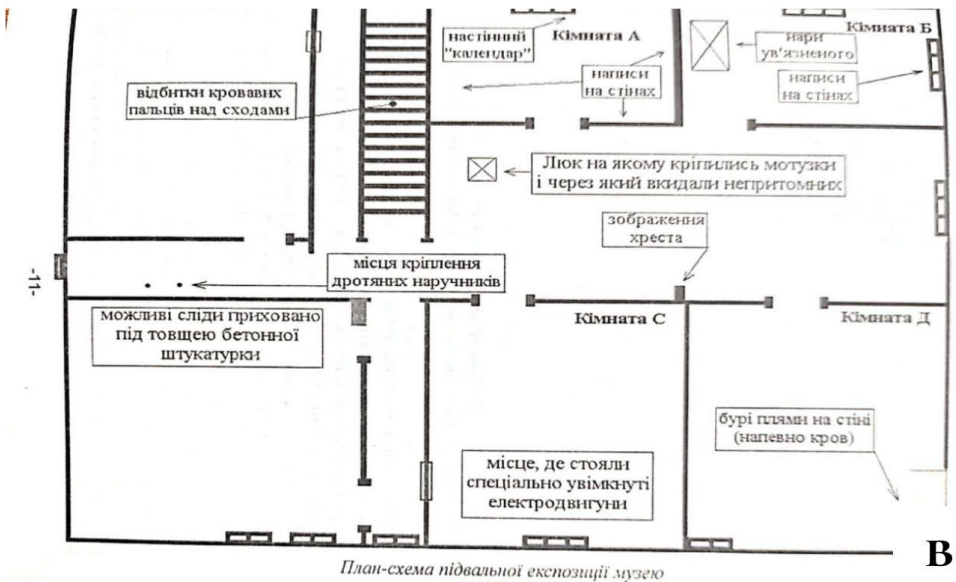
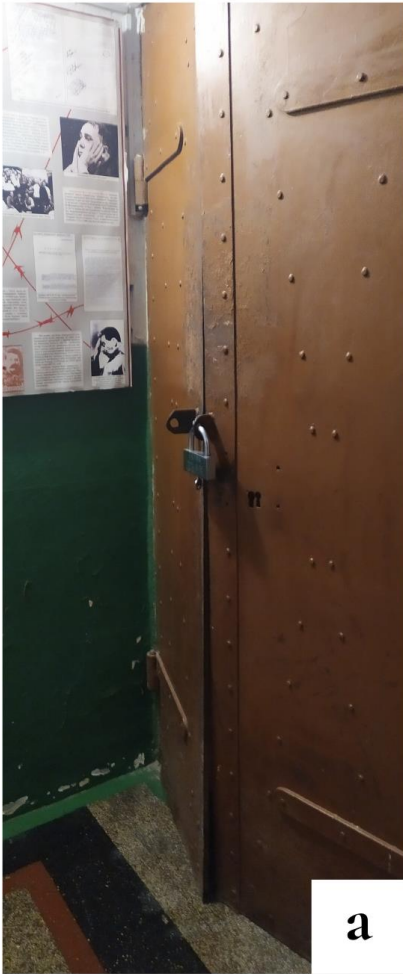
Ж

З

Додаток №20

Додатки №20а,б: Попович М. Приватний медіархів автора

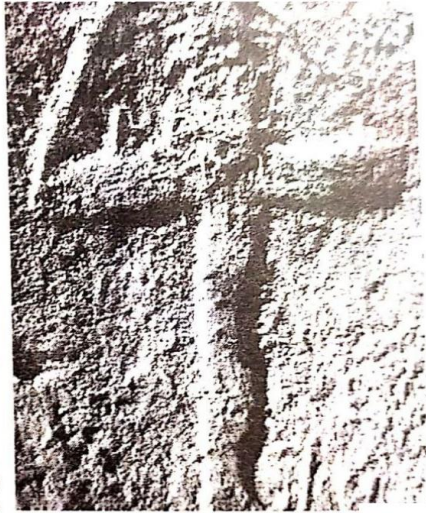
Додатки №20в: Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили*. Надвірна: Музей історії Надвірнянщини, 2005. с. 11.

Г

Г

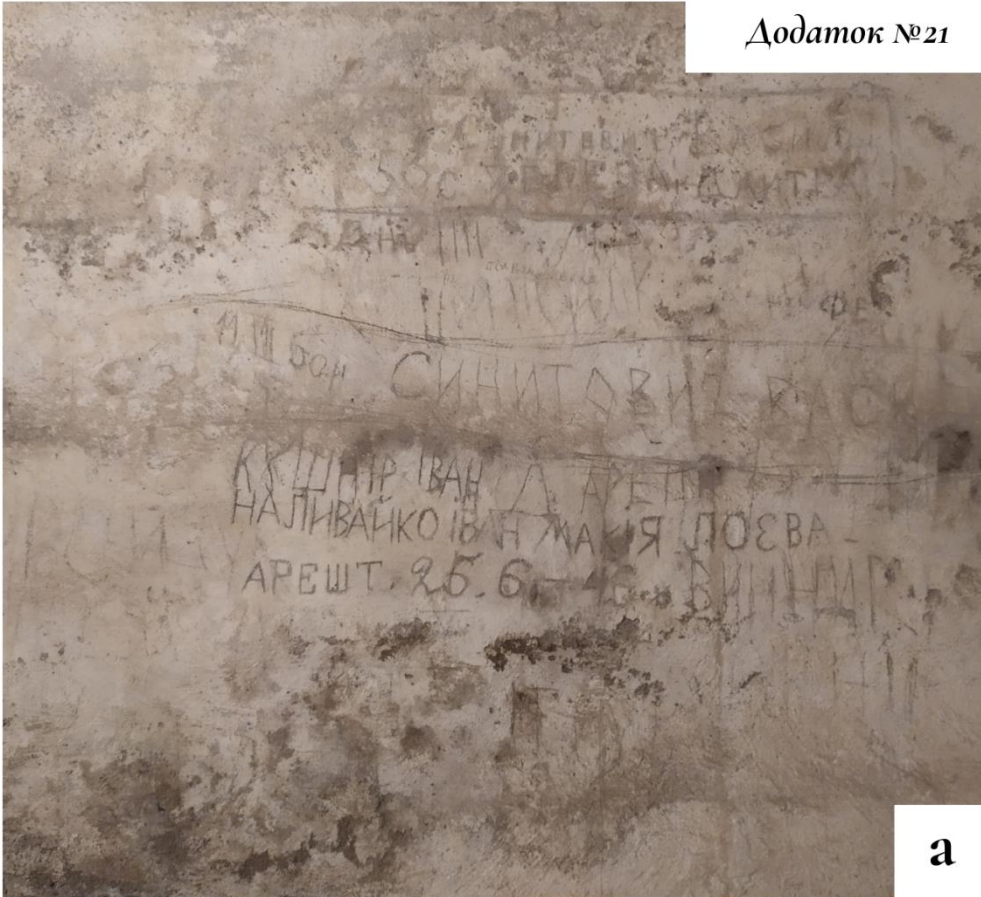
*Хрести видряпані в штукатурці
коридорного приміщення між камерами*

Д

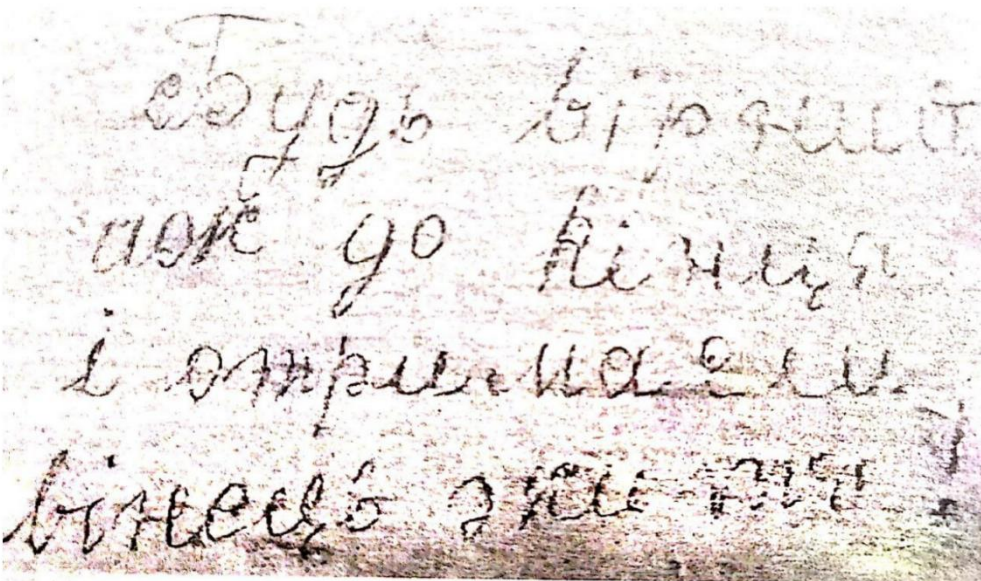
Додаток №20 г, г: Попович М. Приватний медіаархів автора

Додатки №20д: Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили*. Надвірна: Музей історії Надвірнянщини, 2005. с. 14.

Додаток №21

а

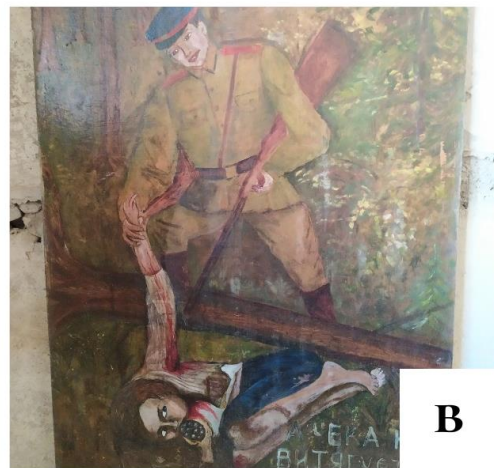

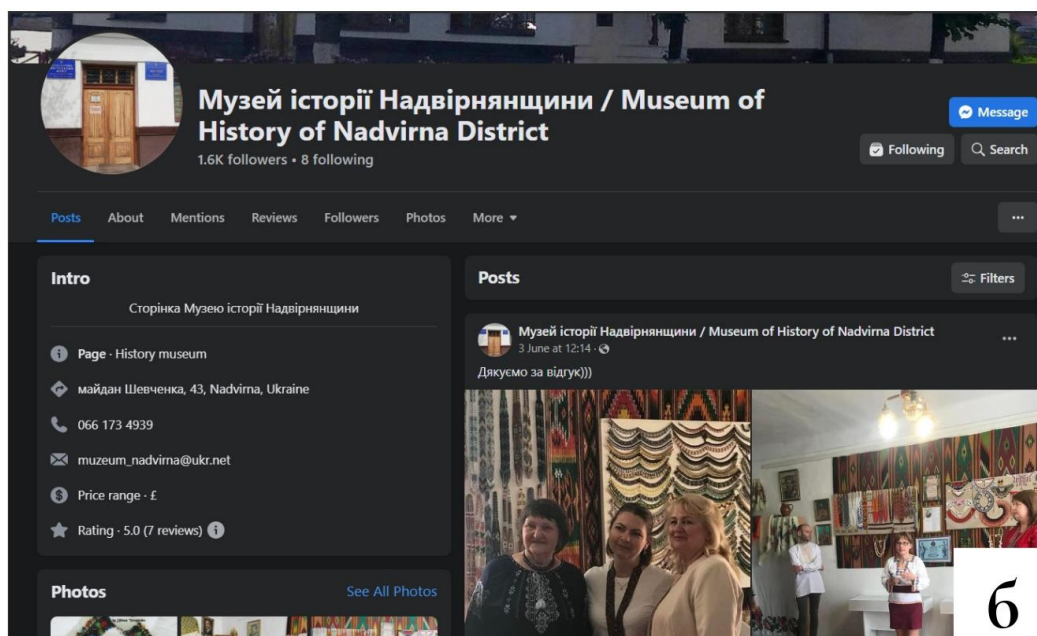
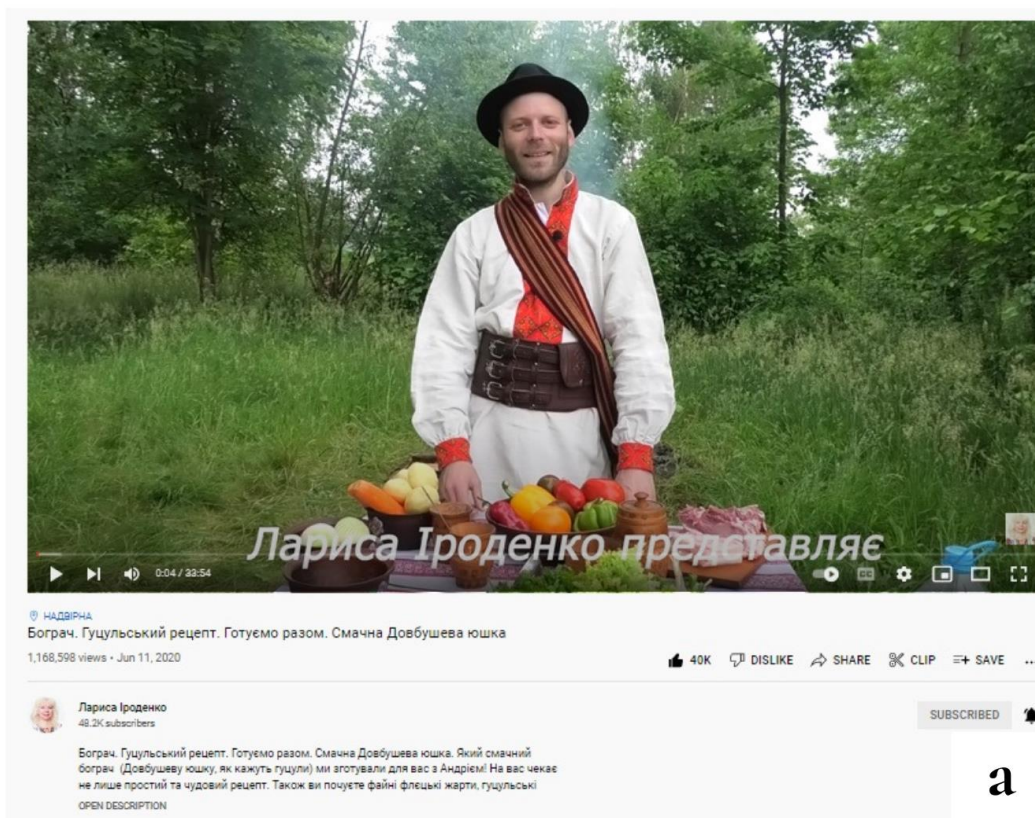
«Будь вірний аж до кінця
і отримаєш вінець життя!»

б

Додаток №21 а: Попович М. Приватний медіаархів автора

Додатки №21б: Мураль І. Зварчук О. *Ми ласки в ката не просили*. Надвірна: Музей історії Надвірнянщини, 2005. с. 18.

Додаток №23а: <https://www.youtube.com/watch?v=ACSub-FOOB8&t=1503s>

Додаток №23б : <https://www.facebook.com/nadvırnahistorymuseum>

НАДВІРНА
На Івана у Надвірній. Як святкували літнього Івана наші предки
20,294 views · Jul 6, 2020

1K DISLIKE SHARE CLIP SAVE ...

Лариса Іроденко
48.2K subscribers

SUBSCRIBED

На Івана у Надвірній. Як святкували літнього Івана наші предки. Як наші предки колись святкували літнього Івана у Надвірній, як святкували Різдво Івана Хрестителя гуцули? Ми зустрілись в день перед Різдвом Івана Хрестителя, аби повідати вам, які були традиції у

OPEN DESCRIPTION

B

НАДВІРНА
Єврейський цвинтар 17ст. у Надвірній. Екскурс в історію міста
16,527 views · May 10, 2020

697 DISLIKE SHARE CLIP SAVE ...

Лариса Іроденко
48.2K subscribers

SUBSCRIBED

Єврейський цвинтар (17ст.) у Надвірній. Екскурс в історію міста. Пропоную вашій увазі продовження єврейської історії міста Надвірна. Сьогодні (разом з Андрієм Василівим) ми дізнаємось про єврейський цвинтар у Надвірній, закладений як цвинтар єврейської

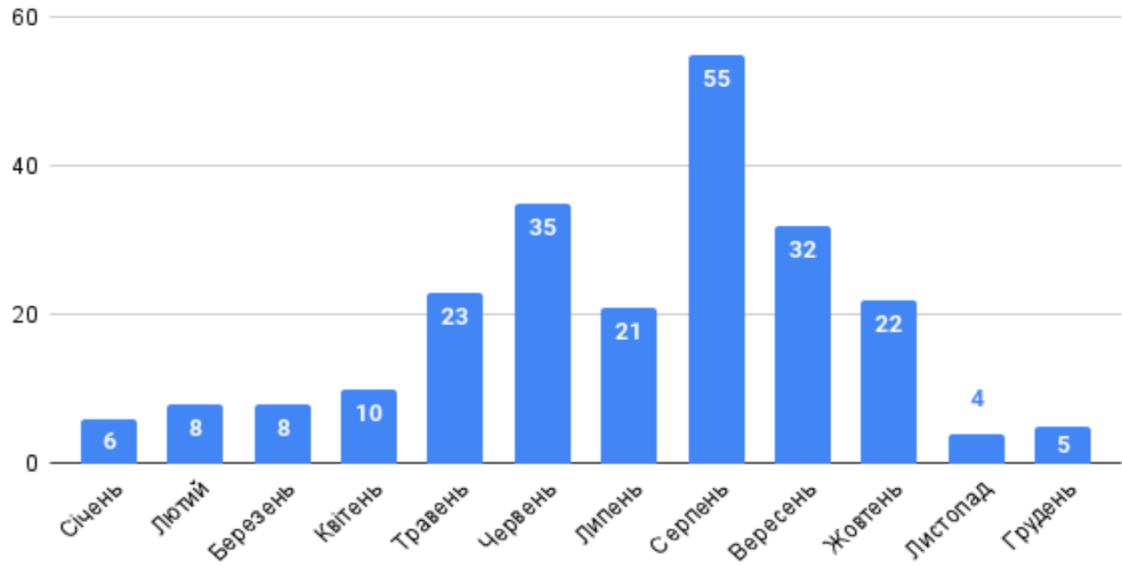
OPEN DESCRIPTION

Г

Додаток №23в: <https://www.youtube.com/watch?v=sphZLzJYe58&t=83s>

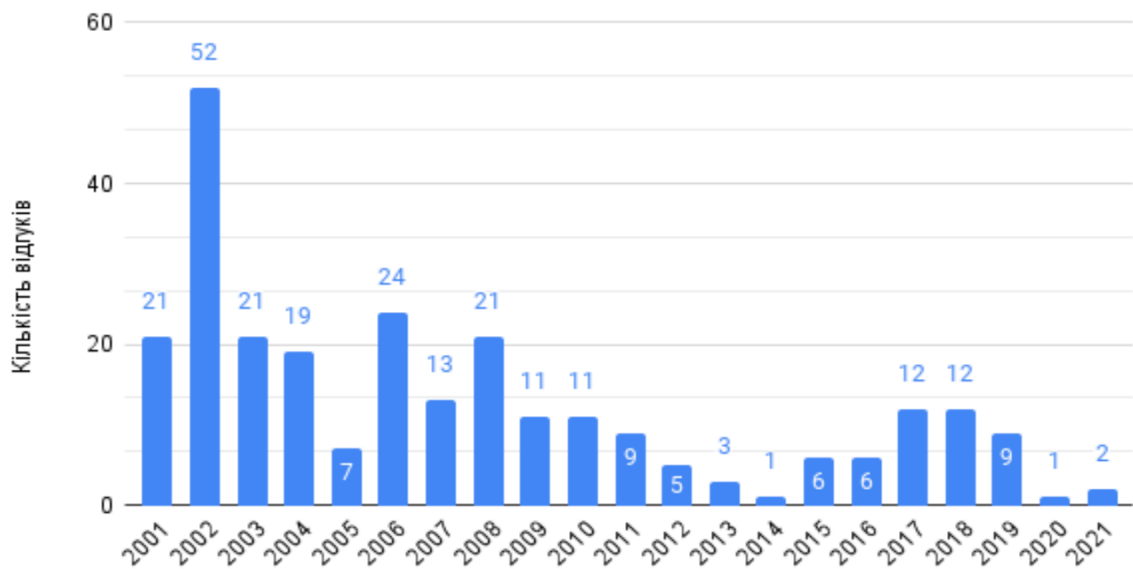
Додаток №23г: : <https://www.youtube.com/watch?v=9haDgRRMV6s&t=272s>

Кількість відгуків по місяцях з 2001 - 2021 рр.

а

Річна кількість відгуків

б